

سفارت‌نامه ایران

اسناد، مکاتبات و صورت مجالس مذاکرات ارزنة الروم
۱۲۵۹-۱۲۶۳ هجری قمری

انوری زاده سید محمد انوری سعدالله افندی (انوری افندی)

www.ketab.ir

تصحیح، ترجمه از ترکی عثمانی،
مقدمه، توضیحات و پیوست‌ها

دکتر نصرالله صالحی، صفیه خدیو

مجموعه انتشارات
ادبی و تاریخی
موقوفات دکتر محمود افشار

[۱۰۱]

کتابخانه اسناد و تاریخ ایران

www.ketab.ir

هیئت گزینش کتاب و جایزه

دکتر سید مصطفی محقق داماد - دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی - دکتر ژاله آموزگار - دکتر جلال خالقی مطلق
دکتر حسن انوری - دکتر فتح الله مجتبابی - دکتر محمود امیدسالار - کاوه بیات
دکتر محمد افشین وفایی (مدیر انتشارات)

درگذشتگان

ایرج افشار - دکتر سید جعفر شهیدی - دکتر جواد شیخ الاسلامی - دکتر اصغر مهدوی - دکتر یحیی مهدوی

سفارت نامه ایران

اسناد، مکاتبات و صورت مجالس مذاکرات ارزنة الروم

۱۲۵۹-۱۲۶۳ هجری قمری

انوری زاده سید محمّد انوری سعدالله افندی (انوری افندی)

تصحیح و ترجمه دکتر نصرالله صالحی، صفیه خدیو
گرافیسٹ، طراح و مجری جلد کاوه حسن بیگلری
صفحه آرا نرگس عباسپور
لیتوگرافی صدف
چاپ متن مهارت نو
صحافی فرد
تیراژ ۱۱۰۰ نسخه
چاپ اول ۱۴۰۲

ناشر

انتشارات دکتر محمود افشار

خیابان ولی عصر، بالاتر از پارک وی، خیابان عارف نسب، کوی دبیر سیاهی (لادن)، شماره ۶

تلفن: ۲۲۷۱۷۱۱۴ دورنما: ۲۲۷۱۷۱۱۵

با همکاری انتشارات سخن

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان وحید نظری، پلاک ۴۸

تلفن: ۶۶۹۵۳۸۰۴-۵ دورنما: ۶۶۴۰۵۰۶۲

تلفن تماس برای تحویل کتاب در تهران و شهرستان ها

۶۶۹۵۳۸۰۴-۵

شورای تولیت

متولیان مقامی

رئیس مجلس - رئیس دیوان عالی کشور - وزیر فرهنگ (وزیر آموزش و پرورش)
وزیر بهداشت و درمان و آموزش پزشکی - رئیس دانشگاه تهران (با معاونان اول هر یک از این پنج مقام) (طبق ماده ۲ وقفنامه)

متولیان منصوص و منسوب

دکتر سید مصطفی محقق داماد (رئیس) - دکتر محمد اسلامی (نایب رئیس) - دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی
دکتر ژاله آموزگار - دکتر احمد میر (بازرس) - ساسان دکتر افشار - آرش افشار (بازرس)

هیئت مدیره (منتخب شورای تولیت)

دکتر سید مصطفی محقق داماد (رئیس) - دکتر محمد اسلامی (نایب رئیس)
دکتر محمد افشین وفایی (میر عامل) - حمیدرضا رضایزدی (خزانه دار)

درگذشتگان

دکتر مهدی آذر - حبیب الله آموزگار - دکتر جمشید آموزگار
ایرج افشار، سرپرست عالی و بازرس (منصوب واقف، از ۱۳۶۳-۱۳۸۹) - مهربانو دکتر افشار - مهندس نادر افشار
بهرروز افشار بزدی - سید محمود دعایی - دکتر سید جعفر شهیدی، رئیس هیئت مدیره (از ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۳)
دکتر جواد شیخ الاسلامی - اللهیار صالح - دکتر منوچهر مرتضوی - دکتر اصغر مهدوی
دکتر بحیی مهدوی - دکتر علی محمد میر - دکتر محمدعلی هدایتی

یادداشت واقف

اول

طبق ماده ۲۳ وقفنامه اول مورخ یازدهم دی ماه ۱۳۳۷ ه. ش. درآمد باید صرف ترجمه و تألیف و چاپ کتب و رسالات که با هدف این موقوفات موافق باشد و همچنین کمک به مجله آینده در صورت احتیاج و احتمالاً دادن جوایز به نویسندگان به شرح دستور این وقفنامه گردد.

دوم

هدف اساسی این بنیاد ملی طبق ماده ۲۵ وقفنامه تعمیم زبان فارسی و تحکیم وحدت ملی در ایران می باشد. بنابراین کتبی که با بوجه این موقوفات منتشر می شود باید مربوط به لغت و دستور و ادبیات فارسی و جغرافیای تاریخی و تاریخ ایران باشد. کتب کلاسیکی مدارس عمومی نباید با درآمد این موقوفات چاپ شود.

سوم

طبق ماده ۲۶ مقداری از کتب و رسالات چاپ شده با بوجه این موقوفات باید به طور هدیه و به نام این موقوفات به مؤسسات فرهنگی، کتابخانه ها و قرائتخانه های عمومی ایران و خارج و بعضی از دانشمندان ایران و مستشرقین خارجی فرستاده شود.

چهارم

چون نظر بازگانی در انتشارات این موقوفات نیست و تا حدی تحمل زیان هم جایز است طبق ماده ۲۷ وقفنامه هیچ کتاب و رساله نباید کمتر از قیمت تمام شده و همچنین مبلغی زائد از بهای تمام شده با افزایش صدی ده تا بیست و پنج قیمت گذاری شود... این افزایش ۲۵ درصد به واسطه حداقل حق الزحمه فروشندگان و هزینه ای است که برای پست و غیره تحمیل می شود. از کتابفروشان تقاضا داریم که در این امر خیر ملی که ابداً جنبه تجارتي ندارد با ما یاری و تشریک مساعی بنمایند.

پنجم

بر اساس موافقت‌نامهٔ دوم (مورخ ۱۳۵۲/۴/۱۲) که میان واقف و دانشگاه طهران به امضاء رسیده، قسمتهای مهمی از رقبات، مانند جایگاه سازمان لغت‌نامهٔ دهخدا و محل مؤسسهٔ باستان‌شناسی به‌طور رایگان به دانشگاه طهران واگذار شده و رقبات دیگری هم با درآمد آنها طبق مادهٔ دوم برای اجرای مفاد وقف‌نامه که از جمله عبارت از دادن جوایز ادبی و نشر کتب تاریخی و لغوی راجع به ایران (به استثنای کتب درسی) می‌باشد در اختیار دانشگاه طهران قرار می‌گیرد که وصول نموده و به نام این موقوفات اعطا و نشر گردد.

ششم

چون طبق مادهٔ ۳ موافقت‌نامهٔ نامبرده مقرر شده است که از طرف ریاست دانشگاه یک نفر از متولیان این موقوفات که از طرف واقف به عضویت کمیتهٔ انتشارات بنیاد معین شده باشد برای سرپرستی ادارهٔ امور جوائز و نشر کتاب انتخاب شود ریاست دانشگاه آقای ایرج افشار را که از متولیان شورای تولید است و از طرف واقف نیز به عضویت کمیتهٔ نامبرده معین شده به سمت سرپرست انتخاب و برقرار نمودند.

هفتم

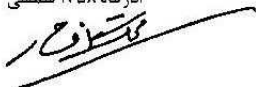
چون نگارندهٔ این سطور به واسطهٔ کبر سن (۸۶ سال شمسی) از این پس نخواهم توانست به سرپرستی این کارها پردازم، از این پس تمام اختیارات خود را در انتخاب تألیف و ترجمه و خرید کتب و غیره به فرزند ارشد خود ایرج افشار واگذار کردم. در این چند سال اخیر هم که ده جلد از تألیفات خودم از طرف موقوفات به طبع رسیده با کوشش و سرپرستی وی بوده است. کسانی که مایل به همکاری در تألیف یا ترجمه و نشر کتاب هستند می‌توانند به او مراجعه کنند. تنها شرط کار موافق بودن تألیف و ترجمه با هدف‌های این بنیاد، یعنی ترقی ملت و کشور و تعمیم زبان فارسی و تکمیل وحدت ملی در ایران که وطن مشترک و زبان رسمی و ملی همهٔ ایرانیان است می‌باشد.

هشتم

این یادداشت کلی برای چاپ در آغاز هر یک از نشریات این بنیاد نوشته شده است.

دکتر محمود افشاریزدی

آذرماه ۱۳۵۸ شمسی

کتبی که با بودجه این موقوفات طبع و توزیع می شود باید کاملاً منطبق با نیت واقف و هدف وقفنامه باشد. اگر همه تألیفات و مجموعه هایی که به قلم واقف منتشر شده و یا می شود صد درصد این مطابقت را ندارد به سبب این است که واقف قصد چاپ آنها را با مال خود داشت، ولی زمانی که دارایی خود را وقف عام مخصوصاً برای انتشارات کتب تاریخی و ادبی نمود چاپ کتب خود را هم که دارای همین جنبه هاست به عهده بنیاد واگذار کرد.

اما این مجوز آن نیست که تألیفات دیگر را هم از هر نوع که باشد و برسد چاپ نماید. کتب نظم و نثری از گذشتگان یا آیندگان با بودجه آن چاپ خواهد شد که هدف غایی واقف را که ترویج زبان دری و تحکیم وحدت ملی ایران است در برداشته، کتبی که بویی از ناحیه گرایی و جدایی طلبی و حکایت از رواج زبان های خارجی به قصد تضعیف زبان دری و دیگر چیزهای تفرقه آمیز و روش ها و سیاست های فتنه انگیز داشته باشند نباید با بودجه این موقوفات طبع و توزیع شود.

نکته دیگر آنکه چون شاید برای چاپ کتب و فرهنگ نامه فارسی که دایره مانند یعنی انسیکلوپدی باشد و تاریخ کامل ایران که اوراق زیاد و هزینه بیشتر دارد، درآمد ماهیانه بنیاد کفاف خرج آنها را ندهد می توان با اندوخته بانکی این موقوفات چاپ نمود. به شرط آن که اجازه واقف در زمان حیات و موافقت شورای تولیت بعد از ممات یا هرکس و دستگاهی که قانوناً قائم مقام آنهاست باشد.

در تکمله دوم یادداشت واقف، منتشره در جلد سوم افغان نامه نگاشتم که کتب و رسالاتی که با بودجه این موقوفات چاپ می شود باید منزله باشد از تحریکات سیاسی، مخصوصاً آلوده نباشد به اغراض سیاسی خارجی در لفافه پژوهش تاریخی و ادبی ایران شناسی... و در پایان آن تکمله افزودم بیم داشتم که مبدا چنین رسالاتی سال ها بعد از ما نخواسته و ندانسته، به وسیله این بنیاد چاپ شود. پس لازم بود که در این یادداشت تذکری داده شود... عمده مخاطب این یادآوری ها بنیاد موقوفات خود ماست نه مؤسسات انتشاراتی دیگر که هر یک روش خاص خود را دارد و ما دخالتی در کار آنها نداریم.

تا زمانی که نویسنده این سطور متولی هستم و فرزند دانشمند من، ایرج افشار که به رموز نویسندگی کاملاً آگاه می باشد سرپرست انتشارات این بنیاد است، موجبی برای نگرانی نخواهد بود و بعد از ما هم امید است که این روش ادامه یابد؛ ان شاء الله.

تکمله و تبصره

یادداشت واقف چند روز پیش از درگذشت (۲۸ آذر ۱۳۶۲) برای اطلاع نویسندگان.

کتاب نظم و نثری از گذشتگان یا آیندگان که با سرمایه و درآمد این بنیاد چاپ و توزیع می‌شود باید منطبق با نیت واقف و هدف وقفنامه باشد و مروج زبان دری در قلمرو این زبان و تحکیم وحدت ملی و تمامیت کشور ایران باشد و بویی از ناحیه‌گرایی و جدایی‌طلبی ندهد، و حمایت و ترویج از لهجه‌های محلی و زبان‌های خارجی به قصد تضعیف زبان فارسی دری نکند. خلاصه آنکه این کتاب‌ها و رسالات باید منزّه باشد از روش‌های تفرقه‌آمیز و سیاست‌های فتنه‌انگیز، چه به‌طور مرموز و چه علنی مخصوصاً نباید آلوده باشد به اغراض سیاسی خارجی در لفافه پژوهش تاریخی، نژادی یا ادبی و فرهنگی و ایران‌شناسی.

کتاب تاریخی و ادبی عالمانه خارجی که از عربی و ترکی و روسی به فارسی ترجمه می‌شود اگر دارای هر دو جنبه از سود و زیان باشد باید قسمت سودمند آنها ترجمه شود. قسمت زیان‌بخش اگر ترجمه شود باید به قصد مبارزه و مقابله عالمانه با آن باشد نه جاهلانه، زیرا گفته منطقی ممکن است مؤثر باشد، نه شانتاژ و هوجی‌گری. این بنیاد در انتشارات خود باید در هر حال از دروغ و ناسزا پرهیز کند. به گفته نظامی گنجوی:

چون توان راستی را درج کردن دروغی را نباید خرج کردن

برای چاپ و انتشار کتاب و رسالات نه تنها هزینه و حق الزحمه نمی‌خواهیم، بلکه به سبب اهمیت فوق‌العاده سودمند بودن کتاب، جایزه نیز می‌پردازیم. این بنیاد در چاپ و انتشار کتاب‌های خود به‌طور مسلم ضرر مادی دارد، زیرا کمتر از ارزش تمام شدن از کاغذ و چاپ و غیره از راه فروش درآمد دارد. شاید بعضی تصور کنند که کار ما شبیه به معامله مرحوم ملانصرالدین باشد که تخم مرغ می‌خرید دانه‌ای دو شاهی، می‌پخت و رنگ می‌کرد و می‌فروخت یک شاهی! عقیده ما بر این است که اگر در این سود، ضرر مادی و مالی می‌کنیم سود معنوی که منظور ماست می‌بریم، و آن اینکه عقیده خود را که ترویج زبان دری و تحکیم وحدت ملی و تمامیت ارضی ایران است رواج می‌دهیم. این زبان را به حساب مصارف وقف در راه ایده‌آل و هدف ملی خود محسوب می‌داریم.

برای اطلاعات و توضیحات بیشتر لطفاً به تکمله منتشرشده در ابتدای کتاب‌های این بنیاد که اضافات و تفاوت‌هایی با هم دارد توجه فرمایید.

فهرست مطالب

مقدمه

۲۱	از عهدنامه اول تا دوم ارزنة الروم
۲۷	کنفرانس ارزنة الروم
۳۱	نسخه خطی سفارت نامه ایران
۳۲	تصحیح و ترجمه سفارت نامه
۳۷	ایران در سفارت نامه ایران
۴۰	بازتطبیق متن سفارت نامه
۴۱	بررسی تطبیقی متن صورت مجالس دو سفارت نامه
۴۵	مقایسه صورت مجالس دو سفارت نامه از حیث کمیت
۴۶	بررسی روند مذاکرات
۵۵	منابع

متن سفارت نامه

۵۹	دیاچه سفارت نامه
۶۲	صورت خط شریف همایون مکارم ردیف حضرت شهنشاهی و رخصت نامه همایون
۶۴	صورت رخصت نامه (فرمان) مأمور سفیر ایران، میرزا تقی خان، که متقابلاً ابراز و اراانه شده است
۶۵	سفیر مومی الیهک ابراز و اعطا ایلدیکی رخصت نامه سنک ترجمه سیدر
۶۵	صورت عریضه ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۱۳ ربیع الثانی سنه ۱۲۵۹

- [۱] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز دوشنبه ۱۵ ربیع‌الثانی سنه ۱۲۵۹ برابر با سوم ماه مایس..... ۷۱
- صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه، شامل مذاکرات و مباحثاتی که روز سه‌شنبه ۱۶ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹ برابر با چهارم ماه مایس با مأمورین دولتین متوسطین انجام یافته است. ۷۵
- [۲] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز جمعه ۱۹ ربیع‌الثانی سنه ۱۲۵۹ برابر با هفتم ماه مایس..... ۸۱
- [۳] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز چهارشنبه ۲۴ ربیع‌الثانی سنه ۱۲۵۹ برابر با دوازدهم ماه می..... ۸۵
- صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۲۵ جمادی‌الثانی سنه ۱۲۵۹..... ۹۲
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در غره رجب سنه ۱۲۵۹..... ۹۶
- صورت تحریرات مذاکرات و مباحثات با نمایندگان دولتین متوسطین که دوم رجب سنه ۱۲۵۹ به نظارت جلیله امور خارجه ارسال شده است. ۱۰۰
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در ۳ رجب سنه ۱۲۵۹..... ۱۰۴
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در ۹ رجب سنه ۱۲۵۹..... ۱۰۶
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در ۹ رجب سنه ۱۲۵۹..... ۱۰۸
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت امور خارجه در ۲۳ رجب سنه ۱۲۵۹..... ۱۱۱
- صورت امرنامه مقام وکالت‌پناهی (صدراعظم) به تاریخ ۲۵ رمضان سنه ۱۲۵۹، متضمن صدور اجازه درخصوص مباحثه و مذاکره پیرامون ادعاهای طرف ایرانی که داخل موضوعات و مطالبات مواد اساسیه بوده و پیش از این قابل مذاکره نبود..... ۱۱۲
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت مشارالیه در ۱۲ [شوال] سنه ۱۲۵۹..... ۱۱۴
- صورت تحریرات تقدیمی به مقام علیای وکالت کبری و مسند والای سرعسکری و نظارت جلیله امور خارجه با مضمون مشترک در ۹ ص [۹] سنه ۱۲۵۹..... ۱۱۶
- [۴] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز چهارشنبه ۱۵ شوال المکرم سنه ۱۲۵۹ برابر با بیست و هفتم ماه تشرین اول..... ۱۲۱
- [۵] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز سه‌شنبه ۲۱ شوال المکرم سنه ۱۲۵۹ برابر با دوم ماه تشرین ثانی (۳۰)..... ۱۳۰
- [۶] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز سه‌شنبه ۲۸ شوال سنه ۱۲۵۹ برابر با نهم ماه تشرین ثانی..... ۱۴۰
- صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه، در روز سه‌شنبه ۷ ذیقعدۀ سنه ۱۲۵۹ برابر

فهرست مطالب ۱۷

با هفدهم تشرین ثانی، داتر بر مذاکرات و مکالمات با مأمورین دولتین متوسطین درباره تأخیر	
مباحثه پیرامون سنجاق ذهاب	۱۴۹
صورت امرنامه دریافتی از مقام وکالت پناهی (صدر اعظم) به تاریخ ۹ ذیقعدة سنه ۱۲۵۹ دایر بر قبول	
و اجرا ماده ترضیه، به عنوان یکی از مواد ثلاثه	۱۵۲
[۷] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز پنجشنبه ۱۵ ذیقعدة سنه ۱۲۵۹	
برابر با بیست و پنجم ماه تشرین ثانی	۱۵۴
صورت تحریرات تقدیمی به نظارت مشارالیه در ۱۶ [۹] سنه ۱۲۵۹	۱۶۱
[۸] صورت مجلس مکالمات با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز سهشنبه ۲۰ ذیقعدة سنه ۱۲۵۹	
برابر سی ام ماه تشرین ثانی	۱۶۴
صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۲۷ ب [۹] سنه ۱۲۵۹	۱۷۰
[۹] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز سهشنبه ۲۷ ذیقعدة سنه ۱۲۵۹	
برابر با هفتم ماه کانون اول	۱۷۳
[۱۰] صورت مجلس مذاکرات با میرزا تقی خان، سفیر ایران، در روز سهشنبه ۴ ذیحجه سنه ۱۲۵۹	
برابر با چهاردهم ماه کانون اول	۱۸۱
[۱۱] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز پنجشنبه ۱۳ ذیحجه سنه ۱۲۵۹	
برابر با بیست و پنجم کانون اول	۱۸۷
[۱۲] صورت مجلس مکالمات با میرزا تقی خان، سفیر ایران، در روز چهارشنبه ۱۹ ذیحجه سنه ۱۲۵۹	
برابر با بیست و نهم ماه کانون اول	۱۹۳
[۱۳] صورت مجلس مکالمه با میرزا تقی خان، سفیر ایران، در روز سهشنبه ۲۵ ذیحجه ۱۲۵۹ برابر	
با چهارم ماه کانون ثانی	۱۹۸
[۱۴] صورت مجلس مکالمات با سفیر ایران، میرزا تقی خان در روز سهشنبه ۳ محرم سنه ۱۲۶۰	
برابر با یازدهم ماه کانون ثانی	۲۰۶
صورت تحریرات ارسالی به نظارت مشارالیه در می [محرم] سنه ۱۲۶۰	۲۱۶
[۱۵] صورت مجلس مکالمات، با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز سهشنبه ۱۷ محرم سنه ۱۲۶۰	
برابر با بیست و پنجم ماه کانون ثانی	۲۱۷
صورت تحریرات تقدیمی به نظارت مشارالیه در ۲۵ می [محرم] سنه ۱۲۶۰	۲۲۹
صورت تحریرات ارسالی به نظارت مشارالیه در ۲۵ می [محرم] سنه ۱۲۶۰	۲۳۲
[۱۶] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز چهارشنبه ۲۵ محرم سنه	
۱۲۶۰ برابر با دوم ماه شباط	۲۳۴

- ۲۴۲..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در غرة ص [صفر] سنه ۱۲۶۰.....
- [۱۷] صورت مجلس مکالمات، با میرزا تقی‌خان، سفیر ایران، در روز چهارشنبه ۲ صفر ۱۲۶۰
- ۲۴۳..... برابر با نهم ماه شباط.....
- ۲۵۴..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در ۶ ص [صفر] سنه ۱۲۶۰.....
- [۱۸] صورت مجلس مکالمات با میرزا تقی‌خان، سفیر ایران، در [روز یکشنبه] ۱۲ صفر ۱۲۶۰
- ۲۵۶..... برابر با نوزدهم ماه شباط.....
- صورت مجلس مطالب ایرادشده خطاب به میرزا تقی‌خان، سفیر ایران، و مأمورین دولتین متوسطین
برای اثبات مجدد حقوق ثابتة سلطنت سنیه به عنوان خلاصه مجالس [مکالمات] [یکشنبه]
- ۱۲ صفر ۱۲۶۰ [.....]
- ۲۶۲.....
- ۲۷۳..... [پاسخ میرزا تقی‌خان].....
- مذکره عهدنامه‌ای که در آخرین مجلس مکالمات به طور غیررسمی به مأمورین متوسطین تقدیم
شد، و در ۱۵ صفر ۱۲۶۰ به نظارت جلیله امور خارجه ارسال گردید. (۱۱۴).....
- ۲۷۴..... سواد عریضه تقدیمی به نظارت امور خارجه در ۱۵ صفر سنه ۱۲۶۰، شامل برخی اخطار و استیذان
در درج بعضی موارد مذکره و مواد عهدیه.....
- ۲۸۰.....
- ۲۸۴..... صورت تحریرات تقدیمی به مقام ولای صدارت پناهی در ۲۱ ص [صفر] سنه ۱۲۶۰.....
- ۲۸۵..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت امور خارجه در ۲۱ ص [صفر] سنه ۱۲۶۰.....
- ۲۸۶..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت امور خارجه در ۱۴ رجب سنه ۱۲۶۰.....
- ۲۹۰..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در ۲۳ [ذیحجه] سنه ۱۲۶۰.....
- ۲۹۷..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در ۱۸ می [محرم] سنه ۱۲۶۱.....
- صورت تحریرات دریافتی از نظارت جلیله امور خارجه در ۲۱ جمادی‌الثانی سنه ۱۲۶۱ درباره مواد
تسعه مربوط به عهدنامه که در لندن تنظیم شده و رسماً از سوی سفرای روس و انگلیس تقدیم
شده است.....
- ۳۰۱.....
- صورت مواد تسعه که درباره مواد عهدنامه در لندن تنظیم شده و رسماً به نظارت جلیله امور خارجه
تقدیم شده است.....
- ۳۰۲.....
- صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه به تاریخ ۷ رجب سنه ۱۲۶۱ درباره مواد
تسعه معاهده‌ای که در لندن تدوین شده و قرار است میان دولت علیّه و ایران به عنوان معاهده
تنظیم و امضا گردد، و صورتی از آن ابتدا به نظارت جلیله امور خارجه تقدیم شده و بعد به
صوب عاجزانه‌ام ارسال گردیده است.....
- ۳۰۴.....

فهرست مطالب ۱۹

۳۱۸.....	صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در ۷ رجب سنه ۱۲۶۱.....
	صورت تحریرات متحدالمآل ارسالی به جناب سلیمان پاشا، رئیس مجلس والا و نظارت جلیله
۳۲۳.....	امور خارجه در ۲۷ رجب سنه ۱۲۶۱.....
	رخصت نامه حضرت ملوکانه برای عقد معاهده [جدید]، شامل مواد اساسی و صورت خط مبارک
۳۲۸.....	همایون مینی بر صدور رخصت شاهانه [اواسط ربیع الاول ۱۲۶۲].....
	صورت امرنامه مقام والای صدارت عظمی درباره صورت تنظیم و عقد معاهده اساسی به تاریخ ۲۵
۳۲۹.....	ربیع الاول سنه ۱۲۶۲.....
	صورت مسوده سندی که به عنوان معاهده اساسی میان دولت علیه و دولت ایران منعقد خواهد شد،
۳۳۱.....	به تاریخ ۲۵ ربیع الاول سنه ۱۲۶۲.....
	صورت مسوده تقریر رسمی که این بنده عاجز فرمان یافته تا پس از امضای معاهده اساسی به سفیر
۳۳۴.....	ایران، میرزا تقی خان، در ۲۵ ربیع الاول سنه ۱۲۶۲ اعطا نماید.....
۳۳۵.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۲۲ ر [ربیع الثانی] سنه ۱۲۶۲.....
۳۳۶.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۱۹ جمادی الاول سنه ۱۲۶۲.....
	صورت تحریرات ارسالی به مستشار نظارت خارجه، جناب عالی افندی، در ۲۷ جا [جمادی الاول]
۳۴۰.....	سنه ۱۲۶۲.....
۳۴۲.....	صورت تحریرات ارسالی به جناب عالی افندی مشارالیه، در ۲۷ جا [جمادی الاول] سنه ۱۲۶۲.....
۳۴۶.....	صورت تحریرات ارسالی به جناب عالی افندی مشارالیه در ۱۹ [جمادی الثانی] سنه ۱۲۶۲.....
۳۴۷.....	صورت تحریرات ارسالی به جناب عالی افندی مشارالیه در ۲۶ [جمادی الثانی] سنه ۱۲۶۲.....
۳۴۹.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۲۴ رجب سنه ۱۲۶۲.....
۳۵۲.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله خارجه در غره س [ش/شعبان] سنه ۱۲۶۲.....
	صورت امرنامه سامی درباره تعدیل و تغییر برخی مواد معاهده اساسی به تاریخ ۱۳ شعبان سنه
۳۶۱.....	۱۲۶۲.....
۳۶۳.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت امور خارجه در ۱۵ س [ش/شعبان] سنه ۱۲۶۲.....
	صورت تحریرات ارسالی به جناب عالی افندی، مستشار نظارت امور خارجه، در ۱۵ س [ش/
۳۶۵.....	شعبان] سنه ۱۲۶۲.....
۳۶۶.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۲۱ س [ش/شعبان] سنه ۱۲۶۲.....
۳۶۹.....	صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در ۲۹ س [ش/شعبان] ۱۲۶۲.....
	تسبیب مواد معاهده اساسی در مجلس خاص وکلا بنا به ضرورت، و متن برخی مواد تعدیل و
۳۷۱.....	تغییر یافته به موجب اراده (فرمان) سنیه جناب ملوکانه که شرف صدور یافته است.....

- ۳۷۲..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در ۱۲ شوال سنه ۱۲۶۲.....
- ۳۷۷..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت مشارالیه در ۱۴ ل [شوال] سنه ۱۲۶۲.....
- ۳۷۷..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در ۱۹ شوال سنه ۱۲۶۲.....
- صورت تحریرات ارسالی به جناب عالی افندی، مستشار نظارت امور خارجه در ۲۱ ل [شوال] سنه ۱۲۶۲ [۱].....
- ۳۸۰..... صورت تحریرات دریافتی از نظارت جلیله امور خارجه درباره تمهیر، امضا و مبادله معاهده اساسی، مطابق با مسوده ارسالی در ۶ جمادی‌الثانی سنه ۱۲۶۳.....
- ۳۸۲..... صورت معاهده اساسی که با مُرَخَّصِ ایران، میرزا تقی‌خان، در روز دوشنبه ۱۵ جمادی‌الثانی سنه ۱۲۶۳ برابر با نوزدهم مایس تمهیر، امضا و مبادله شده است.....
- ۳۸۶..... تاریخ (ماده تاریخ).....
- ۳۸۹.....

پیوست‌ها

- ۳۹۳..... پیوست ۱: مکاتبات وزیرمختار انگلیس در اسلامبول با وزیر امور خارجه، لرد پالمستون.....
- ۴۱۹..... پیوست ۲: شخصیت‌های درگیر در مذاکرات ایران و عثمانی در ارزنة الروم.....
- ۴۳۰..... پیوست ۳: گزیده تصاویر نسخه خطی سفارت‌نامه و نقشه‌های تاریخی.....
- ۴۴۵..... پیوست ۴: عهدنامه ذهاب.....

نمایه‌ها

- ۴۴۹..... اشخاص.....
- ۴۵۵..... جای‌ها.....
- ۴۶۱..... عشایر، طوایف و قبایل.....
- ۴۶۳..... کتاب‌ها.....

مقدمه

از عهدنامه اول تا دوم ارزنة الروم

عهدنامه اول ارزنة الروم در ۱۹ ذی‌حجۀ ۱۲۳۸ منعقد شد. دو دولت متعهد شدند بعد از این، شمشیر خصومت غلاف کنند و از هرگونه اقدامی که منجر به کدورت گردد یا برخلاف دوستی و یگانگی باشد، پرهیزند. مواد و مفاد عهدنامه تا پایان سلطنت فتحعلی شاه (۱۲۵۰ق) کمابیش رعایت شد. از آغاز سلطنت محمدشاه تا سال ۱۲۵۸ق به تدریج وقایعی روی داد که زمینه تیرگی روابط دو دولت را فراهم کرد. یکی از برادران شاه، به منطقه بایزید تاخت و چندین ده را چپاول کرد؛^۱ قافله‌ای از تجار ایرانی در خاک عثمانی غارت شد و اموالشان به یغما رفت (۱۲۵۰ق)؛ خان محمود، از رؤسای کُرد عثمانی، حدود وان، قطور و خوی را مورد تاخت و تاز قرار داد و اموال جمعی دیگر از تجار ایرانی به غارت رفت (۱۲۵۱ق)؛ به فرمان میر (والی) رواندوز، اطراف ارومیه تاراج شد؛ علیرضاپاشا، حاکم بغداد، درست زمانی که محمدشاه درگیر محاصره هرات بود،^۲ به محقره هجوم برد و مردم را قتل عام و شهر را غارت کرد (۱۲۵۳ق)؛^۳ سه تن از شاهزادگان

۱. واتسن (۱۳۴۰)، ۲۲۷؛ اقبال (۱۳۸۵)، ۳۰.

۲. درباره محاصره هرات نک: نصیری مقدم (۱۳۷۴)؛ ظهیرنژاد ارشادی (۱۳۸۱)؛ واتسن (۱۳۴۰)؛ میرزا صالح (۱۳۶۵)، ۳۵۸/۱-۳۶۱. درباره ارتباط محاصره هرات با حمله علیرضاپاشا به محقره نک: نامه میرزا آقاسی در اصل مکاتبات، ش ۱۸، برگ ۸۹ا.

۳. گزارش مبسوط وقایع در اسناد و تاریخ‌های دوره قاجار آمده است. نک: نصیری (۱۳۶۸)، ۱۵۶/۲، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸؛ گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی (۱۳۶۹)، ۲۱۸/۱، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۲، ۳۰۱، ۳۰۳-۳۰۹؛ ۱۹۳؛ تیموری (۱۳۸۴)، ۳۸۹/۱-۳۹۰؛ رساله تحقیقات سرحدیه، خطی، مجلس، ش ۲۷۷۵، ۲-۳.

محبوس در زندان اردبیل گریختند و از خاک روسیه به اسلامبول پناه بردند (۱۲۵۴ق).^۱

در بین این رویدادها، واقعه محمره بیش از همه، دولت ایران را متوجه دشمنی دولت عثمانی کرد. وزیر دول خارجه در نامه به سفیر ایران در اسلامبول، میرزا جعفرخان مشیرالدوله، از او خواست با رجال آن دولت گفتگو کند تا آنها «بهزودی در تدارک رفع این غائله برآمده، جسارت پاشای مزبور را معذرت خواهند و درصدد تلافی خسارت باشند.» همچنین «ساعی و جاهد باشد که یک نفر از معتمدین آن دولت را با صاحب‌منصبی از خود روانه محل مزبور ساخته، بعد از تخمین و تشخیص درصدد تلافی خسارت باشند و علیرضای پاشا را که مهتج این مفسدت است به معرض سیاست و بازخواست درآورند.»^۲

میرزا جعفرخان با تقدیم شکایت‌نامه شدید دولت ایران، خواهان ترضیه و خسارت شد. وی بعضی «سفرای دولت متحابه را با خود شریک ساخته دو سه مجلس با وزیر دول خارجه و یک مجلس با صدراعظم [عثمانی] در این باب گفتگو و حقیقت دولت علیه را در ادعای خسارت و ترضیه مذکوره به اثبات رساند»^۳. تلاش‌های مشیرالدوله مؤثر واقع شد، سلطان عثمانی در اواخر محرم ۱۲۵۴ با ارسال فرمانی به علیرضای پاشا، والی بغداد، ضمن دستور به بررسی و ارسال گزارش درباره واقعه محمره، به صراحت بر تعلق محمره به ایران تأکید کرد.^۴ سلطان عثمانی چند ماه بعد از صدور فرمان مزبور، درگذشت (۱۲۵۵)^۵ و کمی بعد، قوای عثمانی از ابراهیم‌پاشا شکست خورد.^۶ میرزا جعفرخان فرصت را مغتنم شمرد و به بهانه احضار، راهی ایران شد و گزارش مبسوطی از وضعیت عثمانی در اختیار حاجی میرزا آقاسی گذاشت. بعد از آمدن سفیر ایران به طهران، دولت عثمانی با اعزام صارم افندی به سفارت ایران، درصدد ترضیه و جبران

۱. درباره شاهزادگان فراری نک: نصیری (۱۳۶۸)، ۱۵۷/۲-۱۵۸، ۱۶۰-۱۶۱، ۱۶۸، ۱۷۰-۱۷۱، ۱۷۳-۱۷۵، ۲۰۹، ۲۱۷.

۲۱۹، ۲۲۰؛ گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۲۵۴/۱؛ تیموری، ۱۰۴۳/۲-۱۰۴۴.

۲. گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۳۰۲/۱-۳۰۳. ۳. رساله تحقیقات سرحدیه، خطی، ۳-۴.

۴. نک: نصیری، ۱۶۶/۲-۱۶۷. ۵. گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۲۲۲/۱.

۶. محمود دوم که با مشکلات نظامی و مالی بسیار-به‌ویژه پیشروی پیروزمندانه نیروهای تحت فرماندهی ابراهیم‌پاشا، پسر محمدعلی‌پاشا والی شورش مصر به سوی استانبول در ۱۸ ربیع‌الثانی ۱۲۵۵-روبرو بود، چند روز بعد از رسیدن خبر شکست نیروهایش از ابراهیم‌پاشا، در تزیب درگذشت و عبدالمجید، فرزند شانزده‌ساله او، به سلطنت رسید. برای آگاهی بیشتر نک: رئیس‌نیا، مدخل «تنظیمات» دانشنامه جهان اسلام، ج ۱.

خسارت برآمد. وی در محرم ۱۲۵۶ در اصفهان با میرزا آقاسی دیدار کرد.^۱ به نوشته میرزا جعفرخان، سفیر عثمانی به موجب دستخط سلطان جدید، عبدالمجید، مَرخص بود تا خسارت و قتل و غارت محقره را تا سیصد هزار تومان جبران کند، اما اغراق‌گونی میرزا آقاسی باعث رنجیدگی و قهر صارم افندی و تضييع حقوق دولت ایران گردید.^۲

مورخان دوره قاجار، دیدار حاجی با صارم افندی را به صورت دیگر روایت کرده‌اند. میرزا احمد وقایع‌نگار شیرازی می‌نویسد: «عثمانی‌ها ایلچی فرستادند که غرامت بدهند، حاجی گفت: «جوابت، ثُوبست و بغداد را می‌گیرم.»^۳ سپهر می‌نویسد: «حاجی میرزا آقاسی دل بر آن نهاد که در ازای محقره شهر بغداد را مفتوح سازد و به مکافات عمل روم پردازد.»^۴ هر سه روایت، نادرست است. از مضمون نامه محمدشاه به سلطان جدید عثمانی که صارم افندی با خود به اسلامبول برد، و نیز نامه‌های میرزا آقاسی به صارم افندی پیداست که دولت ایران، دست‌کم تا اواخر ۱۲۵۶ تلاش داشته تا مسئله محقره و دیگر اختلاف‌ها به صورت مسالمت‌آمیز حل و فصل شود. «بحر آن، نایب‌الوزاره» در نامه‌ای به صارم افندی، بعد از مقدمه کوتاه درباره روابط دو دولت از عهدنامه اول ارضه روم به بعد، تک تک دعاوی و مطالبات دولت ایران از عثمانی را به تفصیل در چهارده بند بیان کرده و در پایان تصریح کرده است: «ان شاء الله به حُسن همت و حُسن کفایت آن جناب، امیدوارم که مطالب مفصله صورت انجام گرفته به‌هیچ وجه من‌الوجه غایله [ای] فیما بین دولتین علیتین نباشد. توقع از آن جناب، آن است که همگی مطالب دولت علیه را به نظر دقت و انصاف خالی از اغراض ملاحظه کرده جوابی صریح به زودی قلمی دارند که بحمدالله الرحمن همت آن جناب به رفع این غوایل صرفه شده مخادنت و اتحاد دولتین بهتین روز به روز بیشتر از پیش‌تر استحکام و قوام گیرد.»^۵

۱. نصیری، ۱۸۰/۲.

۲. رساله تحقیقات سرحدیه، خطی، ۵.

۳. میرزا محمدخان بهادر، یک شخص مهم (یا میرزا تقی‌خان اتابک)، (ارمغان، س ۱۵، ش ۳، ص ۲۱۰). (نویسنده مقاله می‌گوید: نسخه خطی «تاریخ قاجاریه» وقایع‌نگار را در اختیار داشته است.)

۴. نک: اعتضادالسلطنه (۱۳۷۰)، ۵۱۳. ۵. نصیری، ۱۷۶/۲-۱۸۱.

۶. میرزا محمدعلی‌خان شیرازی برادر زاده حاجی میرزا ابوالحسن‌خان ایلچی به عنوان نایب اول وزارت دول خارجه در زیر دست او کار می‌کرد. نک: اقبال (۱۳۸۵)، ۲۳۰.

۷. نایب‌الوزاره به صارم افندی، ربیع‌الاول ۱۲۵۶، کتابچه سواد مکاتبات، شماره ۴. برای متن کامل نامه نک: فصل نخست کتاب سفارت‌نامه ارضه روم.

صارم افندی با نامه‌ای از محمدشاه خطاب به سلطان جدید عثمانی به اسلامبول بازگشت (۱۲۵۶).^۱ از مضمون نامه پیداست که شاه از سفارت وی رضایت داشته، به وعده‌های او دل بسته و خواهان اتحاد دولتین شده بود. می‌نویسد: «سفیر صافی ضمیر مشارالیه نیز آداب رسوم سفارت بر وجهی بلیغ کرد و عقده ابلاغ ودایع را به انگشت تقریرات لازمه گشود، کمال آگاهی او در آداب سفارت مشهود رأی مهر شهود افتاد و ما را به حُسن کفایت او در مُهمّات مرجوعه او وثوقی تمام حاصل آمد.»^۲ صارم افندی با دادن وعده‌هایی به اسلامبول بازگشت، اما هیچ اقدامی برای جلب رضایت ایران انجام نداد.^۳ میرزا آقاسی در نامه گلابه‌آمیزی خطاب به او نوشت:

اما تو، قاصد ار فرستی و نامه^۴ تنویسی / ازین طرف که منم راه کاروان باز است.^۵ درین وقت که چاپار روانه آن صوب می‌نمود به اقتضای رسوم مصافات و موالات به تحریر این صحیفه‌الشوق پرداخت و ضمناً بر رأی اصابت‌پیرا منکشف می‌دارد که در باب مطالب این دولت علیه که آن جناب دوست مشفق از راه دولتخواهی دولتین علیتین متعهد انجام و اتمام آنها نموده بودند، و در زمان حضور قرار دادند که به محض وصول به دارالخلافه اسلامبول، از رجال آن دولت علیه جواب حاصل نماید، از مکارم اخلاق و سجّیت فطرت و خیرخواهی آن جناب شک نیست که به عهد خود وفا کنند و مصحوب همین چاپار جواب مقرون به صواب ارسال دارند.^۶

میرزا آقاسی در نامه دیگر، ضمن یادآوری وعده‌های صارم افندی، به اعزام سفیری به نام خدادادخان اشاره می‌کند و سپس از عزم خود برای رفع کدورت‌ها بدون توسل به جنگ و جدال سخن می‌گوید: در دارالسلطنه اصفهان در حضور [و] غیاب وزیر مختار دولت روسیه «به کرات تفصیلاً و اجمالاً گفتگوها شد و همه حاضرین و آن جناب اذعان بر حقیقت دعاوی اولیای دولت

۱. میرزا جعفرخان مشیرالدوله نیز در رجب ۱۲۵۶ راهی استانبول شد، میرزا محبعلی خان به عنوان منشیگری سفارت، همراه او بود. نک: مجموعه رسائل و لوابیح...، ۷۸.

۲. محمدشاه به سلطان عبدالعزیزخان، نصیری، ۱۷۶/۲.

۳. راضی چوبیگر که درباره سفارت صارم افندی تحقیق مفصلی انجام داده، می‌نویسد: صارم افندی در طول مدت اقامت خود در تبریز، تهران و اصفهان به خوبی اوضاع داخلی ایران را رصد کرد و متوجه نابسامانی وضعیت ایران شد، و بعد از بازگشت، گزارش دقیق و مبسوطی از اوضاع ایران به بایعالی ارائه داد. به احتمال قوی دربار عثمانی بعد از دریافت گزارش سفیر خود به این نتیجه رسید که می‌تواند وعده‌های داده شده را نادیده انگارد. چوبیگر به نقل از گونای (Güney, 1999)، ۹۷-۹۸. دو نامه گلابه‌آمیز میرزا آقاسی به صارم افندی نشان‌دهنده سرخوردگی و ناامیدی او از عملی شدن وعده‌های فرستاده عثمانی است نک: نصیری، ۱۷۸/۲-۱۸۱.

۴. اصل: + ار-
۵. بیتی از قاسمی کازرونی است.
۶. نصیری، ۱۷۸/۲.

علیه ایران نمودند و البته تا حال آن جناب جلالت نصاب همه مراتب را به اولیای دولت علیه روم تحریراً و تقریراً اعلام و آنها داشته و متعاقب و مترادف چاپارها آمده و رسیده و جواب برده، پس چرا انجام مطلب به تعویق و تأخیر افتاده، بالمره قطع قیل و گفتگوها نگشته» است. در ادامه می‌نویسد:

قریب به چهار سال به هر قسم و هر طور بود از جانب امنای دولت علیه ایران صبر و اضطبار به عمل آمده از آن طرف از جانب اولیای دولت علیه روم به اهمال و امهال گذشته، بلکه با وجود تشریف داشتن آن جناب درایت نصاب در این ولا، حرکت چندی از سرحداران دولت علیه روم به ظهور نرسیده که جز اظهار عداوت و کینه و نقض عهود موثقه، و دوستی دیرینه مشاهده نیامده، به علت و جهت آن بر عقلای نزدیک و دور، من جمیع الجهات مخفی و مستور می‌باشد.

میرزا آقاسی در ادامه نامه، ضمن اشاره به اعزام خدادادخان که به مسائل سرحدات طرفین آگاهی کامل داشت، موضع مسالمت‌آمیز دولت ایران را به صراحت بیان می‌کند و خواهان مشخص شدن موضع دولت عثمانی می‌شود:

دوستدار به هیچ وجه به هیچ غایله راضی نیست [...] خود انصاف بدهید که در کدام دولت متحمل این گونه فضایح و تعدیات که سرحداران دولت علیه روم بر سر ضعف و فقرای دولت علیه ایران آورده‌اند، می‌شوند و قبول می‌نمایند. انصافاً در مقام درایت تحمل چهار سال بسیار است و اغماض از این قبیل فضایح موجب تنگ و عار، نقض عهود موثقه لایق شأن سلاطین ذوی‌الافتداری نیست [...] خیال نفرمایید که این امور جزئی است و به امهال می‌گذرد، نه چنین است، «حدیثی بود مایه کارزار»، البته این دفعه جواب شافی به عالیجاه خدادادخان حالی نمایند که یکی از امرین را اختیار فرمودند، یا رد خسارت‌ها و نظم سرحدات و سرحدنشینان دولت علیه روم که من بعد باعث ازدیاد محبت و اتحاد بین الدولین باشد، یا العیاذ بالله تعالی عدم اعتنا به این مقالات...^۱

هشدار میرزا آقاسی به صارم افندی مؤثر واقع نشد. وی در نامه مفصل خود به صدراعظم عثمانی نقض عهد مکرر آن دولت را برشمرد.^۲ به جز آن، وزیر دول خارجه، وزرای مختار روس و انگلیس را در جریان نقض عهد مکرر عثمانی گذاشت. شیل در پاسخ، رنوس شکایات دو دولت از یکدیگر را برشمرد و نوشت: «دوستدار اراده بحث که آیا حق به کدام طرف است ندارد، ولی این فقرات را در میان آورد که معلوم شود که هر دو دولت از یکدیگر شاکی‌اند و پرظاهر است که از برای هیچ کدام رسم تلافی نمودن منفعتی ندارد.» وی در ادامه، پیشنهاد کرد: دولت

۱. میرزا آقاسی به صارم افندی، ۱۴ جمادی‌الاول ۱۲۵۶، کتابچه سواد مکاتبات، ش ۴؛ و نیز نصیری، ۱۸۰/۲-۱۸۱.

۲. میرزا آقاسی به صدراعظم عثمانی، ۲۰ محرم ۱۲۵۷، گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۲۶۵/۱-۲۷۱.

ایران کسی را به زودی روانه اسلامبول کند و شکایات خود را با رجال دولت عثمانی در میان بگذارد، اگر از این راه، شکایات ایران حل نشد «بر جمیع دولت‌های عالم معلوم خواهد شد که دولت علیّه ایران می‌خواست که به طریق ملایمت و مدارا و اصلاح، این امر را بگذرانند.»^۱

پیشنهاد وزیرمختار انگلیس امر تازه‌ای نبود، دولت ایران بارها اقدام به اعزام سفیر و ارسال نامه‌های متعدد کرده بود. این قبیل اقدامات، نتیجه‌ای در پی نداشت. وقایع دیگری در سال ۱۲۵۸ رخ داد که موجب تیره‌تر شدن روابط شد: گردان عثمانی به سرکردگی قره محمود، بار دیگر به ارومیه تاختند و چندین روستا را با خاک یکسان کردند (۱۲۵۸). گردان، ولایت سنه (سنندج) را به محاصره گرفتند تا به قلمرو عثمانی درآورند؛^۲ طایفه زیلان توسط رئیس طایفه، حسین خان، کوچیده و به خاک عثمانی برده شد. سرحدداران عثمانی برخلاف عهدنامه منعقدۀ میان دو کشور، آنها را راه دادند.^۳ محمودپاشا، والی سلیمانی، برکنار و به دربار ایران پناه جست، محمدشاه طی نامه‌ای به سلطان عثمانی خواهان بازگشت او به حکومت شد، این درخواست اجابت نشد. حاکم کردستان (سنندج)، رضاقلی خان، با حمله به سلیمانیۀ درصدد نصب محمودپاشا برآمد.^۴ عبدالله‌پاشا با سپاه خود به مقاومت برخاست، نبرد بالا گرفت، محمدشاه به بسیج سپاه فرمان داد، تجّار ایرانی مقیم عثمانی فراخوانده شدند،^۵ سپاه ایران در مناطق سرحدی آماده شد. نخست، در بندر بوشهر برای حمله به بصره و سپس در مرزهای آذربایجان. بهمن میرزا، والی آذربایجان، ده هزار نفری تدارک دید و در خوی اردو زد. در آن سوی مرز، سپاه عثمانی برای مقابله بسیج شد. صارم افندی نیز که به مقام نظارت خارجه عثمانی رسیده بود، در بایزید مستقر شد.^۶ کار دو دولت به جای باریک کشید، مقدمات جنگ فراهم شد. وزرای مختار روس و انگلیس که جنگ را راه چاره نمی‌دانستند و خواهان حل و فصل اختلافات دو دولت از راه مذاکره بودند، ورود

۱. شیل به وزیر دول خارجه، ۴ جمادی‌الاول ۱۲۵۸، گزیده اسناد سیاسی ایران ...، ۵۴۶/۱-۵۴۹، اسنادی از روند انعقاد ...، ۳-۶.

۲. ناطق (۱۳۶۸)، ۱۴۸.

۳. نک: نصیری، ۱۸۲/۲ و ۱۸۹. در عهدنامه اول ارزنة الروم تکلیف این قبیل طوایف مشخص شده بود.

۴. نک: نصیری، ۱۸۴/۲-۱۸۶، واتسن، ۲۲۶. عبدالله‌یک، متصرف سلیمانیۀ، در نامه ۵ جمادی‌الثانی ۱۲۵۸ حمله به سلیمانیۀ را به تفصیل گزارش کرده است. نصیری، همان.

۵. نصیری، ۱۹۱/۲. ۶. همان، ۱۴۸.

کردند. شیل و دوگامل (دوحامل) در دو نامه جداگانه به والی ارضروم، خلیل کامل‌پاشا، در ۲۴ رمضان ۱۲۵۸ درخواست کردند «عساکر دولتین علیتین روم و ایران از سرحدات برخاسته از این طرف به دارالسلطنه تبریز و از آن طرف به مدینه ارزنة الروم معاودت نمایند.»^۱ وزرای مختار در نامه‌های دیگر، با پیشنهاد تشکیل انجمنی برای آغاز گفتگو بین نمایندگان دو دولت، زمینه برگزاری کنفرانس ارزنة الروم را فراهم کردند.^۲

کنفرانس ارزنة الروم

به پیشنهاد وزرای مختار روس و انگلیس، مقرر شد نمایندگان ایران و عثمانی و دو دولت واسطه در شهر ارضروم حضور یابند. میرزا جعفرخان مشیرالدوله به عنوان نماینده ایران انتخاب شد، اما به دلیل «ناخوشی و انکسار مزاج» ناخواسته از این مأموریت بازماند.^۳ به جای او، میرزا تقی‌خان وزیر نظام که منصب سرتیپی و مقام وزارت آذربایجان را در امور کشوری و لشکری داشت، انتخاب شد.^۴ برخی انتخاب او را به حسادت میرزا آقاسی نسبت داده و گفته‌اند هدف دور کردن او از ایران بود.^۵ حسادت حاجی به کنار، فرستاده ایران به این مأموریت مهم، به تعبیر نادر میرزا باید «فرستاده‌ای بزرگ» می‌بود، با توجه به شخصیت و سوابق میرزا تقی‌خان، او واجد چنین ویژگی بود. در متن فرمان شاه که در حکم اختیارنامه میرزا تقی‌خان بود، به اجمال از کمالات او سخن رفته است.^۶ میرزا تقی‌خان به همراه دویست نفر از صاحب‌منصبان به سفارت ارزنة الروم رهسپار شد.^۷ پس از مدتی، جمعی از آنها به تبریز بازگشتند و در حدود سی نفر همراه او ماندند. برخی از افراد سرشناس در سفارت میرزا تقی‌خان، این کسان بودند: میرزا احمدخان وقایع‌نگار شیرازی، میرزا محمدحسین فراهانی، چراغعلی خان زنگنه، ژان داود مسیحی (موسی/موسیو جان).^۸

۱. نصیری، ۱۹۹/۲-۲۰۱.

۲. میرزا محبعلی‌خان از کنفرانس مزبور با تعبیر «مجلس قومسیون» و «قومسیون مختلط» یاد می‌کند. نک: مجموعه رسائل و لوايح...، ۷۸.

۳. رساله تحقیقات سرحدیه، خطی، ۶؛ اقبال (۱۳۸۵)، ۳۷.

۴. آدمیت، ۷۰.

۵. نادر میرزا (۱۳۶۰)، ۵۰-۵۱، و جهانگیر میرزا (۱۳۸۴)، ۲۸۱-۲۸۰.

۶. برای متن فرمان نک: ص ۵۲.

۷. اعتمادالسلطنه (۱۳۶۷)، ۹۴۰/۱.

۸. آدمیت، همان، ۷۲. متأسفانه در هیچ‌یک از اسناد موجود، به اسامی افراد همراه میرزا تقی‌خان اشاره نشده است. در صورت مجالس هجده‌گانه تنها به اسامی این چند نفر اشاره شده است.

از طرف عثمانی، نوری افندی به عنوان نماینده انتخاب و راهی ارضروم شد، ولی یک ماه بعد از ورود به این شهر، در ۲۹ محرم ۱۲۵۹ درگذشت.^۱ به جای او سید محمد سعدالله انوری افندی که از «اعظام رجال دولت علیه و اعضای مجلس والای احکام عدلیه» بود، انتخاب شد. او پیش از حرکت از اسلامبول به حضور سلطان عبدالمجید رسید و بعد از دریافت فرمان همایون، راهی مأموریت شد و در اوایل ربیع‌الثانی وارد ارضروم گردید. اکنون این افراد را جزو همراهان نوری افندی که به طور حتم بعد از او جزو هیئت نمایندگی انوری افندی درآمدند، نام برده است: بکیرپاشا، کامل افندی (سرکاتب)، رشدی‌پاشا (ترجمان)، زعیم‌آغا (کتبخدا).^۲ انوری افندی در سفارت‌نامه ایران، به اعضای هیئت همراه خود اشاره نکرده است، اما در نامه‌ای که یک روز بعد از مجلس اول مذاکرات به نظارت جلیله خارجه نوشته، درخواست کرده است: «یکی دو نفر از اشخاص مطلع و خبره که از احوال سابقه و لاحقه مناطق متنازع‌فیه نظیر سنجاق ذهاب و بندر محقره آگاهی داشته باشند، به ارضروم اعزام گردد.»^۳

از طرف دولت انگلیس، کلنل ویلیامز^۴ به عنوان رئیس هیئت نمایندگی انتخاب شد. همراهان او عبارت بودند از: ریچارد کرزن^۵ از اقوام نزدیک لرد کرزن معروف، عضو سفارت انگلیس و منشی مخصوص کانینگ، سفیر انگلیس در اسلامبول،^۶ که بعدها لرد «زاوچ» شد.^۷ ردهاوس^۸ دانشمند ترک‌شناس، منشی و مترجم فارسی و ترکی، دکتر جوزف دیکسون^۹ طبیب که مدت چهل سال از ۱۲۶۵ تا ۱۳۰۵ طبیب سفارت انگلیس در تهران بود تا مرد. فرانت^{۱۰} از زمانی که در ۱۲۴۸/۱۸۳۳ همراه با هیئت نظامی به ایران آمده بود، در ایران می‌زیست.^{۱۱} از طرف دولت روسیه، کلنل دینز^{۱۲} به عنوان رئیس هیئت نمایندگی انتخاب شد. همراهان او پرسیاکف،^{۱۳} منشی و موخین^{۱۴} مترجم بود.^{۱۵}

1. Aykun (1995), 72.

2. Ibid, 76.

۳. سفارت‌نامه ایران، نامه ۱۶ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹.

۴. درباره زندگی و اقدامات ویلیامز نک: پیوست.

5. R. Curzon.

۶. درباره دوران سفارت استرثورد کانینگ در اسلامبول نک: پیوست.

۷. او نویسنده کتابی به نام ارمنستان: یک سال در لرزة الروم و مرزهای روسیه و عثمانی و ایران و دیدارهایی از صومعه‌های خاور است. نک: همان، ۲۷۸ و آدمیت، ۷۳، ادموندز (۱۳۸۲)، ۱۴۰.

8. J. Redhouse.

9. J. Dickson.

10. F. Farrant.

۱۱. رایت، همان، ۲۷۸. ۱۲. نام او (Dainese) در اسناد فارسی و ترکی به صورت دینس، دانیز و دنیز آمده است.

13. Proseuriakof.

14. Moukine.

۱۵. درباره این افراد نک: پیوست ۲.

سفارت انگلیس در نامه ۱۳ ذیحجه ۱۲۵۸ به وزارت امور خارجه ایران، حدود اختیارات نمایندگان روس و انگلیس را مشخص کرد:

لوازم مأموریت وکلای مخصوصی که از دربار لندن و پطربورگ تعیین شده‌اند، این است که حضور آنها در مجلس گفتگو آنچه از برای پیشرفت امور ضرور است، به ظهور رسانیده [و] هنگام ضرورت، اقدام در نصایح عاقلانه مختصه نمایند که مواد مشکله را رفع و بنیان دوستی را مشید و ممهّد کنند. در تعیین کردن کسی که وکالتاً از دولت انگلیس مأمور به ارزنة الروم شود، ملاحظه بسیار نمود که به اوصاف ملایمت و بینش که طرف‌گیری نداشته موصوف باشد.^۱

در ادامه، هدف روسیه و انگلیس را «خوشی ایران و آرامش مشرق» دانست.^۲ به سنجش راستی این ادعا می‌رسیم.

وضع حقوقی نمایندگان روس و انگلیس موضوع مهمی است که آدمیت به ابعاد آن پرداخته است:

آنان نماینده «مختار» نبودند، یعنی طرف مذاکره و امضاکننده عهدنامه به شمار نمی‌رفتند. عنوان «کمیسر» را داشتند که به فارسی «مأمور واسطه» می‌گفتند، به عبارت دیگر، از نظر حقوق بین‌الملل عمومی، مسئولیتی به عهده آنان نبود، بلکه با به کار بردن «مساعی جمیله» و «میانجیگری»، در تسویه اختلاف ایران و عثمانی کوشش داشتند. - اصطلاح «حُسن توسط» هر دو مفهوم مزبور را می‌رساند. ظاهراً این مفاهیم در ذهن صدراعظم ایران خلط شده و در نامه‌هایش در مورد مأموران روس و انگلیس، عنوان «نمایندگان مختار» استعمال کرده بود. از این رو، «بوتنیف»، سفیر روسیه در عثمانی، به کنت «میدم»، وزیر مختار آن دولت در تهران می‌نویسد: «مأموران روس و انگلیس در کنفرانس حائز مقام و سمت نمایندگان مختار ایران و عثمانی نیستند. آنان هیچ مقامی در کنفرانس ندارند، جز اینکه با حُسن توسط و نظر مشورتی خود کمک مفیدی به تسهیل جریان مذاکره دو دولت نمایند و لازم است این اشتباه را دولت ایران رفع نماید که سوء تفاهمی از لحاظ مقام و مسئولیت مأموران کشورهای واسطه پیش نیاید».^۳

نمایندگان چهار دولت، مکاتبات، گزارش‌ها و صورت مجالس کنفرانس را ثبت و ضبط کرده‌اند. به جز آن، کنسول فرانسه^۴ در ارضروم نیز از طریق مخبرانی که داشت، اخبار کنفرانس را

۱. گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۴۵۰/۱-۴۵۱، اسنادی از روند انعقاد...، ۱۲-۱۳. همان.

۳. آدمیت، همان، ۷۲.

۴. تقریباً همزمان با فراهم شدن مقدمات کنفرانس ارضروم، قونسولگری فرانسه در ارضروم در ژانویه ۱۸۴۳/ ذیقعدة ۱۲۵۹ در آن شهر گشایش یافت، و قونسول فرانسه راهی این شهر شد. دولت انگلیس با اعزام نماینده از سوی فرانسه به کنفرانس مخالفت کرد. نک: ناطق (۱۳۶۸)، ۱۲۰ و ۱۵۳.

به صورت مرتب به دست می‌آورد و به وزیر مختار فرانسه در اسلامبول گزارش می‌کند.^۱ علاوه بر گزارش‌های نمایندگان فوق، انبوهی از اسناد و مکاتبات میان لندن و پطرزبورگ، طهران و اسلامبول و ارضروم و اسلامبول موجود است که بخش مهمی از آنها در جلد اول مجموعه دوازده‌جلدی «مرزهای ایران و عراق» منتشر شده است.^۲ در این اثر، اسناد و مکاتبات نمایندگان انگلیس در تهران، لندن، ارضروم و اسلامبول - از روند برگزاری کنفرانس در طول چهار سال - به دقت ثبت و ضبط شده است.

از گزارش‌های دینار اطلاعاتی نداریم. گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی در دست است. انوری افندی در پایان کنفرانس، مجموعه مکاتبات و صورت مجالس را در کتابی با عنوان سفارت‌نامه ایران تدوین و در اختیار بابعالی قرار داده است. این اثر، هنوز در ترکیه منتشر نشده^۳ و در ایران کاملاً ناشناخته است. ریاحی در کتاب سفارت‌نامه‌های ایران هیچ اشاره‌ای به آن نکرده است.^۴

و اما نامه‌ها، گزارش‌های صورت مجالس میرزا تقی‌خان از کنفرانس ارزنة الروم، اگرچه به صورت یکجا تدوین نشده است، ولی بیشتر اسناد مربوط به چهار سال مأموریت او در بایگانی وزارت امور خارجه موجود است. نخستین بار آدمیت به بخشی از این اسناد دست یافت و در بحث مربوط به «کنفرانس ارزنة الروم» از آن استفاده کرد.^۵ چهل و شش سال بعد از انتشار کتاب امیرکبیر و ایران، تعدادی از صورت مجالس ارسالی میرزا تقی‌خان منتشر شد.^۶ چند سال بعد، بخش دیگری از اسناد میرزا تقی‌خان در کنفرانس ارزنة الروم به چاپ رسید.^۷

۱. آدمیت در بررسی مبسوط خود هیچ اشاره‌ای به وجود گزارش‌های قونسول فرانسه از کنفرانس ارضروم نکرده است. هما ناطق برای اولین بار، بر اساس گزارش‌های فوق به اختصار به این موضوع پرداخته است. نک: ناطق، ۱۵۳.

2. Schofield, Richard (ed.) (1989).

۳. آکدمیر (۲۰۰۷) نسخه خطی این اثر را به عنوان پایان‌نامه ارشد به خط لاتین بازنویسی کرده است.

۴. نک: ریاحی (۱۳۶۸)، سفارت‌نامه‌های ایران.

۵. نک: آدمیت، همان، بخش پنجم، کنفرانس ارزنة الروم. آدمیت هنگام بررسی خود، به همه صورت مجالس میرزا تقی‌خان در وزارت امور خارجه دست نیافت. از هجده صورت مجلس، مجلس اول، چهارم و دهم را دیده و برای بقیه، به صورت مجالس ارسالی ویلیامز به کانینگ (اسناد انگلیس) ارجاع داده است.

۶. نک: گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ج ۱، فصل پنجم.

۷. نک: اسنادی از روند انعقاد عهدنامه اول ارزنة الروم.

نسخه خطی سفارت‌نامه ایران

می‌دانیم که متن مذاکرات مجالس کنفرانس از سوی نمایندگان چهار دولت ثبت و ضبط می‌شد.^۱ به نوشته میرزا تقی‌خان: «هرچه از طرفین گفتگو نموده، یک نسخه فرنگی‌ها برداشته و یکی عثمانلو، یکی هم این است که انقاد حضور مرحمت دستور گردید.»^۲ برخلاف میرزا تقی‌خان که سفارت‌نامه او در دست نیست،^۳ از انوری افندی کتابی با عنوان سفارت‌نامه ایران موجود است که حاوی متن کامل صورت مجالس و مکاتبات او در دوران برگزاری کنفرانس ارزنة الروم است.^۴

نسخه خطی سفارت‌نامه - از آن مؤلف - به صورت تک‌نسخه در کتابخانه سلیمانیة استانبول، به شماره ۱۴۴۹ موجود است. در صفحه نخست، مشخصات آن درج شده است.^۵ متن سفارت‌نامه شامل دو قسمت است: قسمت نخست که با تذهیب آغاز شده، ۱۵۶ صفحه است. این قسمت حاوی متن کامل صورت مجالس است. قسمت دوم نیز با تذهیب مزین شده و شامل کلیه مکاتبات نویسنده در طول برگزاری کنفرانس است، از صفحه ۱۵۷ شروع و تا پایان کتاب ادامه می‌یابد. کتاب در مجموع ۱۱۸ برگ و ۲۳۶ صفحه است. برگ‌های نسخه دارای رکابه است. در تمام صفحات، شماره صفحه به رنگ سرخ درج شده است. علیرین مطالب با مرکب سرخ و متن کتاب با مرکب سیاه تحریر شده است. صفحه نخست و صفحه ۱۵۷ کتاب علاوه بر تذهیب، با آب طلا افشان شده است. صفحه ۲ و ۱۵۸ تنها طلا افشان است. بقیه صفحات کتاب به شکل ساده و بدون تزیین است. نوشته‌های هر صفحه، داخل کادری سرخ‌رنگ است. چهار طرف بیرون

۱. نمایندگان روس و انگلیس دو نسخه تهیه می‌کردند و برای سفرای خود در تهران و استانبول می‌فرستادند. نک: سفارت‌نامه ایران، صورت تحریرات ارسالی به نظارت خارجه در [محرم] سنه ۱۲۶۰.

۲. میرزا تقی‌خان به میرزا آقاسی، ۳۰ شوال ۱۲۵۹.

۳. نگارنده بعد از سال‌ها جستجو، مجموعه اسناد و مذاکره دوران سفارت چهارساله میرزا تقی‌خان را یافته و سفارت‌نامه او را احیا و بازآفرینی کرده است. این اثر آماده چاپ است.

۴. آخرین نامه مندرج در سفارت‌نامه، به تاریخ ۲۱ شوال ۱۲۶۲ است. هفت ماه و پانزده روز بعد از آن، نامه ۶ جمادی‌الثانی ۱۲۶۳ و بعد از آن، متن عهدنامه به تاریخ ۱۵ جمادی‌الثانی ۱۲۶۳ ضبط شده است.

۵. «سفارت‌نامه ایران، سید محمد سعیدالله انوری افندی، ۱۲۵۹ سنه سندن ۱۲۶۲ سنه سینه قدر دولت عثمانیه ایله ایران دولتی آروسنده منعقد مقوله‌لر، ۱۲۶۲ تاریخنده نسخ یازی ایله یازلمشدر». ابعاد نسخه کتاب ۲۳۴۳×۲۳۷۰، و ابعاد صفحات متن ۱۹۷×۲۵۸ است. هر صفحه ۲۱ سطر است. کاغذ نسخه به رنگ زرد روشن است.

کادر هر صفحه خالی است. در ابتدای کتاب، شش صفحه (بدون صفحه‌شمار) به فهرست مطالب اختصاص یافته است. نویسنده، در صفحه‌های ۱۵۴-۵۵، نود و شش بیت شعر در بیان فشرده برگزاری کنفرانس ارزنة الروم آورده که چند بیت پایانی آن، ماده تاریخ است.^۱

تصحیح و ترجمه سفارت‌نامه

تعدادی از سفارت‌نامه‌های عثمانی در سال‌های گذشته تصحیح و منتشر شده‌اند.^۲ سفارت‌نامه ایران با تمامی اهمیتی که دارد، هنوز تصحیح و منتشر نشده است. آیکون که درباره عهدنامه دوم ارزنة الروم پایان‌نامه دکتری نوشته، هیچ اشاره‌ای به این سفارت‌نامه نکرده است.^۳ نگارنده از سال‌ها قبل که در جستجوی اسناد کنفرانس ارزنة الروم بود، تلاش داشت تا به اثر انوری افندی دست یابد و آن را برای مطالعه تطبیقی با اسناد میرزا تقی‌خان (امیرکبیر) به کار برد. خوشبختانه نسخه خطی اثر در سال ۱۳۹۷ به لطف دکتر حسن اسدی از کتابخانه سلیمانیه تهیه شد و در اختیار اینجانب قرار گرفت. بعد از دریافت نسخه، به مطالعه و بررسی آن پرداخته، تصمیم به ترجمه و انتشار آن گرفتم. کار تصحیح و ترجمه با همکاری خانم خدیو آغاز و نزدیک به سه سال به درازا کشید. نخست، متن سفارت‌نامه تصحیح شد. در ضمن تصحیح، از موضوع و محتوای متن شناخت بیشتری به دست آمد. متن سفارت‌نامه دارای دو بخش است: صورت مجالس و مکاتبات. نثر هر بخش دارای سبکی خاص است. صورت مجالس، در واقع تحریر مذاکرات به قلم منشی انوری افندی است که دارای دشواری‌های خاص خود است. در ترجمه این بخش، از صورت مجالس میرزا تقی‌خان برای رفع برخی ابهامات استفاده شد. در این بخش، تأکید بر این بود که روایت افندی از مذاکرات به صورت دقیق به فارسی برگردانده شود. بخش دوم، مکاتبات، چون خطاب به مقامات مافوق در بابعالی به رشته تحریر درآمده

1. Akdemir (2007), 10-11.

۲. برای کتابشناسی آنها، نک:

Unat (1992), Korkut (2003), Altunış-Gürsoy (2002).
3. Aykun (1995).

به‌جز آیکون، در سه پایان‌نامه دکتری دیگری که درباره حدود ایران و عثمانی نوشته شده و به صورت کتاب انتشار یافته، اشاره‌ای به سفارت‌نامه انوری افندی نشده است. نک:

Ateş (2013), Sarıncıoğlu (2013), Uluerler (2015).

است، بسیار منشیانه، متکلف و پرطمطراق است. مکاتبات، با سبک پیچیده دیوانی عثمانی، یعنی با جملات بسیار بلند و پیچیده به رشته تحریر درآمده است، به گونه‌ای که دریافت معنا و مفهوم متن و برگردان آن به فارسی را با دشواری زیاد مواجه ساخته است. برخی از نامه‌ها، از آغاز تا پایان به صورت یک جمله بلند و پیچیده است. در برگردان سفارت‌نامه به فارسی، بیشترین وقت صرف اسناد و مکاتبات شد.

انوری افندی در سفارت‌نامه ایران، با ضبط دقیق متن مذاکرات و اسناد، اثری ارزنده در تاریخ سیاسی و دیپلماسی عثمانی به جا گذاشته است. افندی درباره هدفش از تألیف سفارت‌نامه می‌نویسد:

برای اینکه رخصت‌نامه‌ها، تعلیمات (دستورالعمل‌ها)، نامه‌های دریافتی و نیز تحریرات، صورت مجالس و سواد مکاتبات ارسالی به مقام والای صدارت عظمی و نظارت جلیله خارجه حفظ و ضبط شوند و در موقع مقتضی برای مطالعه به کار آیند، به ترتیب [در سفارت‌نامه] تحویر و مسطور شد.^۱

سطر سطر سفارت‌نامه، دیدگاه‌های نمایندگان ایران و عثمانی و مأمورین واسطه روس و انگلیس را بازتاب می‌دهد. به جز آن، مواضع نمایندگان چهار دولت درگیر در مذاکرات چهارساله در این اثر به خوبی دیده می‌شود. پس، متن سفارت‌نامه چون در دوره متون دیپلماتیک است، متنی دقیق و فنی است. به‌ویژه آنکه در بخش‌های مختلف آن، مسئله حدود و قلمرو دو دولت که ماهیت حقوقی دارد، مورد بحث و گفتگو قرار گرفته است. برگردان چنین متنی به فارسی مستلزم نهایت دقت در حفظ امانت است. در چنین متن‌هایی، مقوله امانتداری در بحث ترجمه، بسیار مهم و تعیین کننده است. ترجمه چنین متونی جز با روش تحت‌الفظی نمی‌تواند امانتدارانه باشد. در روش ترجمه لفظ به لفظ، با نقل به الفاظ و نه نقل به معانی، می‌توان ضمن حفظ انشای اصلی اثر، معنای دقیق متن را به زبان دیگر برگرداند. در ترجمه سفارت‌نامه، به روش فوق عمل شده است. در ترجمه تحت‌الفظی، در کنار وفاداری به متن، به روان‌سازی و گویاسازی متن نیز توجه شده است. به این منظور، تلاش شده تا در برگردان متن مبدأ، هر جا که نیاز بوده با افزودن کلمه یا کلماتی به جمله نویسنده در () و [] و نیز استفاده از نشانه‌های سجاوندی، متن در زبان

۱. نک: دیباچه سفارت‌نامه، ص ۵۹.

مقصد، عاری از ابهام، روان، سلیس و خوشخوان شود.^۱ صاحب‌نظران ترجمه گفته‌اند: «ترجمه، انتقال ساده «یک معنا» از نشانه‌های زبان مبدأ به زبان مقصد نیست و از آنجا که با معنا سروکار دارد، این فراشد انتقال، دربردارنده انبوهی از داده‌ها و نکته‌های فرازبانی» است.^۲ در ترجمه سفارت‌نامه، به مقوله مهم فرازبانی و کارکرد نشانه‌ها در دو فرهنگ توجه شده است. نویسنده بارها برای تفهیم مطالب خود به نکته‌های فرازبانی در فرهنگ عثمانی به‌ویژه فرهنگ شهر اسلامبول اشاره کرده است. برای درک درست جمله‌هایی که دارای چنین اشاراتی است، موضوع را با یکی دو نفر از استادان دانشگاه‌های ترکیه در میان گذاشته‌ایم تا مراد اصلی نویسنده را دریابیم.

در برگردان سفارت‌نامه باید بر دو دشواری غلبه می‌شد: دشواری برگردان متن ترکی عثمانی به فارسی که از نظر ساختار دو مقوله متفاوت‌اند. زبان فارسی بیشتر پذیرای جملات کوتاه و تکرار افعال است، اما زبان ترکی با جملات بلند و حذف افعال و سبک اسمی میانه دارد. دیگر، دشواری برگردان متنی که در حوزه تاریخ دیپلماسی است، و باید معنای تک تک واژگان متن، از زبان مبدأ به زبان مقصد به درستی انتقال یابد. برای حفظ سبک انشای متن اصلی، تلاش شد تا جایی که به معنای جمله‌ها لطمه وارد نشود، هر جمله بلند نویسنده به یک جمله بلند فارسی ترجمه شود، و در جایی که به معنا لطمه وارد می‌شد، ناچار با تقطیع جمله اصلی، جمله‌های کوتاه‌تر نوشته شد.

تصحیح و ترجمه یک متن تاریخی از ترکی عثمانی به زبان فارسی مرات‌های زیادی برای مصحح و مترجم دارد و نیازمند فعالیت مستمر در مدت زمان بال‌نسبه طولانی است. یکی از مرات‌های ترجمه حاضر این بود که متن ترجمه نه یک بار، که چهار بار کلمه به کلمه با متن اصلی مقابله شد. در حین مقابله، به خطاهایی که در هنگام استنساخ و تصحیح بروز کرده بود، پی برده شد. خوانش خط نسخ که خط زیبایی است، ریزه‌کاری‌های زیادی دارد که در حین استنساخ متوجه آن نشده، بلکه در هنگام ترجمه به آن پی برده شد. گاه، در حین بازخوانی و مقابله متن ترجمه با متن اصلی، دانسته شد که معنا و مفهوم متن به درستی انتقال نیافته است، با رجوع دوباره به نسخه خطی مشخص می‌شد که کلمه یا کلماتی به درستی استنساخ نشده است.

۱. محض نمونه نک: بند نخست نامه ۲۱ صفر ۱۲۶۰ در توصیف موقعیت جغرافیایی محقره، ص ۲۳۶.

۲. نک: مجله مترجم، س ۲۱، ش ۷۱، ۴۱-۴۲.

به هررو، در بازه زمانی سه‌ساله، متن سفارت‌نامه ترجمه و بارها مقابله شد. در اینجا، برای نمونه، یکی از فقرات دشوار سفارت‌نامه که مکاتبه انوری افندی با نظارت خارجه است، آورده می‌شود تا مخاطبان با سبک و سیاق متن مکاتبات سفارت‌نامه آشنا شوند.^۱

دلخواه عالی حسن رؤیت و تسویمسبیله ایجاب‌ایدن موادک مقتضای فطانت بهیملری اوزره یولنده و نصبنده مذاکروسته بذل ماحصل لیاقت و صرف وفور همت و مذاکرات و مکالمات واقعه‌یی ایضاحاً بیان و اشارت بیورملری سیاقنده قائمه مودت‌علامه تحریر و تسییر قلمشدر. ان شالله تعالی لدی‌الوصول بر وجه محرر همت بیورملری مأمولدر.^۱

درباره ترجمه حاضر، باید به دو نکته دیگر اشاره کرد: نخست اینکه در هر دو بخش سفارت‌نامه بحث و جدل‌های زیادی درباره حدود دو کشور طرح شده است. به‌ویژه درباره سرحدات غرب و جنوب غربی. نماینده عثمانی بارها ادعاهای واهی درباره محقره (خرمشهر) و ذهاب و برخی دیگر نقاط طرح کرده که از سوی میرزا تقی‌خان پاسخ داده شده است. برای درک درست جمله‌ها و عبارات مرتبط با حدود، نیاز مبرم به نقشه‌های تاریخی از جغرافیای مناطق مورد اشاره بود. در این زمینه، از ده‌ها نقشه منتشره از بایگانی اسناد بریتانیا که در جلد اول و دو جلد پایانی مجموعه «آرکایو ادیشن» چاپ شده است، استفاده شد.^۲ علاوه بر آن، از بایگانی اسناد وزارت امور خارجه ایران نیز ده‌ها نقشه تاریخی مرتبط با موضوع تهیه شد، که تنها چند مورد از آنها منتشر شده^۳ و مابقی هنوز به چاپ نرسیده‌اند. نقشه‌های تاریخی دست‌نگار دوره قاجار که در بایگانی مزبور نگهداری می‌شود، کمک زیادی به شناخت مباحث مرتبط با جغرافیای غرب و جنوب غربی کشور کرد.^۴

نکته دیگر مربوط به موضوع و محتوای سفارت‌نامه است. در این اثر، طرفین مذاکره به صورت مکرر به تاریخ روابط دو کشور از صفویه به بعد ارجاع و استناد کرده‌اند. محض نمونه، ده‌ها بار به عهدنامه‌های منعقد به‌ویژه عهدنامه اول ارزنة الروم استناد شده است، همچنین به اسناد، کتاب‌های تاریخی و جغرافیایی بارها ارجاع داده شده است. بنابراین، بدون تسلط و شناخت دقیق از موضوع این اثر، برگردان آن به فارسی امکان‌پذیر نبود. در برخی اسناد و مکاتبات کتاب، محتوا به گونه‌ای است که منابع ایران و عثمانی آگاهی کافی در اختیار نمی‌گذارند، تنها با رجوع به اسناد بایگانی انگلیس می‌توان از مضمون و محتوای اسناد سردرآورد. محض نمونه:

۱. برای ترجمه این مکاتبه نک: ص ۱۱۲-۱۱۴.

۲. نک: اسکوفیلد (۱۹۸۹).

۳. نک: اطلس نقشه‌های منتخب دوره قاجار (۱۳۹۵).

۴. برای نمونه، چند مورد از نقشه‌های مزبور را در پیوست کتاب آورده‌ایم.

معاهده اساسی بینک ارسال قلنان مسوده و جهله تمهیر و امضا و مبادله اولنمسنه دائر یک ایکویز آلتمش اوچ سنهسی شهر جمادی الاخره سنک آلتیسی تاریخیله نظارت جلیله امور خارجه بدن توارد ایدن تحریراتک صورتیدر

معلوم عالیلری بیورلدیغی اوزره ارضرومله بولنان دولتین متوسطین قومیسرلری طرفندن مقدمه بر معاهده مسودهسی قلمه آلتوب جانبینه ویرلمش و مسوده مرقومهیی ایران دولتی تمامیه قبول ایدرک امضاسی خصوصنی اوزاده کی مرخصنه حواله ایتمش ایسهده مذکور مسودهده دولت علیهجه بعضی ایضاح و استیضاحی لازملو مادهلر اولدیغندن اولبابده دولتین مشارالیهما سفارتلریله سبقت ایدن مذاکرات و مجالس خاص وکلاده جریان ایلیان ملاحظات عدیده قراری و آنلرک اوزرینه متعلق بیوریلان اراده سنیة جناب شهریارى مورجینجه مواد مذکورنک ایضاحتی حقننه ذکر اولنان سفارتلره اعطا اولنان تقریر رسمیلرک و النان جوابلرک برر صورتی منظور دولتری بیورلمق ایچون ماراللیان معاهده مسودهسیله معاً لفاً تقدیم پیشگاه سامیلری قلندی مطالعهلرندن مستفاد اوله جفی و جهله مذکور سفارتلر طرفلرندن ارانه اولنان توثیقات سلطنت سنیه نک نظر قبولنده رتبه کفایهده کورنمش اولدیغنه و بو تقدیرجه مسئله مأموره منعمانه لرینک تمامی حل و تسویه سنده آرتق ایلیشک و برر شی اولمدیغنه مبنی انبالذکر معاهده مسوده سنک همین بلاشرط و تغییر طرف عالیلرندن دخی ختم و امضا و مبادله مرخص مومی الیه اعطا اولنمسنی و برر نه میرزا تقینک معلوم اولان مزاجی اقتضاسنجه بو طرفه سفرا ایله وقوعبولان شیلردن خبردار اولدیغی حالده امضای معاهدهده ینه صعوبت کوسترمسی ملحوظ اولدیغندن طرف عالیلرندن اولبابده کتوبسه اقره ی آچلمامسی و بونلرک تعاطیسی اجرا بیورلدقدن صکره اولطرفه توقیف و اقامت سنیه کریمانه لرینی موجب بر مصلحت قالمیه جفی جهته ذات عالیلرینک دخی عقیب اجرای رسم مذکورده اولطرفدن حرکتکله در سعادتۀ عودت بیورملری اصابت پیرای سنوح و صدور بیوریلان امر و فرمان حضرت شهنشاهی اقتضای عالینندن ایدوکی بیانیه عریضه عاجزی ترقیمنه ابتدار قلندیغی ان شاء الله تعالی محاطعلم عالیلری بیورلدقده اولبابده امر و فرمان حضرت من له الامر کدر.^۱

ایران در سفارت نامه ایران

انوری افندی در متن اثر خود، در اشاره به دولت عثمانی، بیشتر از تعبیر «سلطنت سنیّه» و «دولت علیّه» و گاه از «دولت علیّه عثمانیه»، و در اشاره به دولت ایران، به جز تعبیر «دولت علیّه»، عمدتاً از نام «ایران» استفاده کرده است. او حتی، نام اثر خود را سفارت نامه ایران گذاشته است. به جز آن، چهل بار در دیباچه، و بیش از صدها بار در متن کتاب، نام «ایران» را

۱. برای ترجمه این مکتوب نک: ص ۳۸۲-۳۸۳. توضیحات ذیل این سند، مستند به اسناد انگلیس است.

آورده است. همچنین، دوازده بار، تعبیر «ایران مسئله‌سی» یا «مسئله ایرانیه» را به کار برده است.^۱ در قاموس ترکی، کلمه «مسئله» به این معناست: «موضوع مهمی که حل آن با دشواری همراه است.»^۲ عثمانیان، اغلب در اشاره به چالش و برخوردی که با دیگر کشورها و ملت‌ها داشتند، با روحیه طلبکارانه، مشکل را ناشی از طرف مقابل دانسته و با تعبیر «... مسئله‌سی»، خود را در موضع برحق می‌نشانددند. بابعالی هنگام اعزام نماینده خود به ارضروم، به اصطلاح او را مأمور حل «مسئله مزمنه ایران»^۳ کرده بود. ازاین‌رو، افندی در جلسات مذاکرات، درست همانند دولت خود، با روحیه طلبکارانه و زیاده‌خواهانه موضوعات مورد اختلاف را به گونه‌ای طرح می‌کرد که انگار بانی و عامل مناقشه و اختلاف در روابط دو دولت، ایران بوده است. محض نمونه، در مجلس پنجم مذاکرات که اختلاف بر سر سلیمانیه مطرح شد، انوری افندی برای اثبات ادعای خود، با استناد به «کتب تواریخ»، گفت: بنا به عهدنامه سلطان مراد و شاه صفی و نیز «مطابق کتب معتبره و تواریخ، سلیمانیه ملک مورثی بالاستحقاق دولت علیه عثمانیه است.»^۴ استاد افندی به «کتب تواریخ»، برای اثبات ادعای خود، واکنش میرزا تقی‌خان را برانگیخت. وی گفت: «اگرچه اینجا مجلس مکالمه است، نه جای حکایات سبق»، اما چون افندی «ابتدا کرد، من هم برای مقابله به مثل» ناچار مشقه‌ای بگویم:

ملک عجم که ایران می‌گویند، از روزی که حضرت آدم علی نبینا علیه السلام - با حضرت حوّا از آسمان به زمین فرود آمد و بنای پادشاهی کیومرث شده، از کنار جیحون الی شط العرب است، و عراق عرب یعنی بغداد و موصل و کرکوک، قلب ایران عد می‌شود، این است اصل ایران.^۵

سخن میرزا تقی‌خان ناظر بر قلمرو فلات ایران در طول تاریخ بود.^۶ او خواست، دیرینگی و قدمت

۱. در اینجا، استاد ما به متن ترکی سفارت‌نامه است.

۲. سامی، ۱۳۴۷.

۳. عین تعبیر افندی است. نک: سفارت‌نامه ایران، ۲۱۷. ۴. میرزا تقی‌خان، مجلس چهارم/ افندی، مجلس چهارم.

۵. میرزا تقی‌خان، همان. میرزا آقاسی بعد از دریافت صورت مجلس یازدهم، در نامه ۸ محرم ۱۲۶۰، خطاب به میرزا تقی‌خان نوشت: «سابقاً، مابین فرات و جیحون، ایران بود، و این بر همه کس کالشمس فی رابعه النهار هویداست. به واسطه انقلابات، به اینجا رسید که قارص و وان هم از تصرف [ایران] بیرون رفت.»

۶. حدود یازده سال قبل از میرزا تقی‌خان، شیروانی درباره قلمرو ایران می‌گوید: از «قدیم‌الایام وسعت آن مقام (ایران) از لب فرات تا کنار جیحون طولاً و از باب‌الابواب دریند الی ساحل عثمان عرضاً بوده» است. نک: بستان السیاحه، ۱۲۴. شیروانی این اثر را در دوره فتحعلی‌شاه، در شماخی برای محمد میرزا (فرزند عباس میرزا) در ۱۲۴۷ آغاز و در ۱۲۴۸ پایان داده است.

ایران زمین را به نماینده عثمانی بفهماند. میرزا تقی خان برای اثبات سخن خود، تاریخ حاکمیت ایران بر عراق عرب را به تفصیل و با جزئیات تمام از دوره حکمرانی ترکمانان تا عهد فتحعلی شاه با ذکر نام شماری از امرای ایرانی حاکم در شهرهای عراق از جمله سلیمانیه را بیان کرد.

شناخت دقیق میرزا تقی خان از موقعیت و جایگاه تاریخی ایران، قابل تأمل است. او با اتکا به چنین موقعیتی، تلاش می کرد در مجالس مذاکرات از موضع برتر سخن بگوید. در جای خود، نمایندگان واسطه را هم متوجه جایگاه ایران می کرد. درست یک روز بعد از برگزاری مجلس اول مذاکرات، در دیدار با مأمورین روس و انگلیس، از فرمان همایون دفاع کرد، و به فرمان سلطان عثمانی ایراد گرفت. مأمورین واسطه گفتند: «آنها سبک و سیاقی که از دفاتر قدیم دارند، کاغذها را از روی آنها می نویسند.» وزیر نظام بلافاصله پاسخ داد: «نه، پری هم قدیم نیستند. پانصد سال بیشتر ندارند، ولیکن دولت ایران هفت هزار ساله است.»^۱ وزیر نظام در ادامه، مأمورین واسطه را متوجه خطاب افندی در به کارگیری نادرست عنوان «سلطان» و «پادشاه» کرد و گفت:

امروز، افندی هر وقت اسم سلطان را می برد، «حضرت شاهنشاهی» می گفت و هر وقت اسم پادشاه ایران را می خواست بگوید، «حضرت شاهی» می گفت و حال آنکه از قدیم الایام همه می دانند [که] پادشاه ایران، قبله عالم و عالمی است و پادشاه تاجدار.^۲

میرزا تقی خان به جز دفاع از حدود و قلمرو تاریخی ایران، در مجلس هفدهم و هجدهم به تفصیل از حق و حقوق کلیه اتباع ایرانی ساکن قلمرو عثمانی دفاع کرد. او با اشاره به تعرض مأموران عثمانی به ایرانیان ارضروم، گفت:

«در مدت اقامتم در اینجا [اتباع ایرانی] بارها به من شکایت کرده اند که ما را شکنجه و محبوس می کنند... امکان ندارد که ما از اصل خود عدول کنیم یا از رعیتی پادشاهمان که پادشاه ایران است، استکاف نماییم.»^۳

همچنین در جای دیگر بر اصالت ملیت ایرانی تأکید کرد و گفت: «اکثر ایلات و ارامنه ایران گاهی اوقات از ایران به ممالک دولت علیّه [عثمانی] آمده و در جاهایی مثل از میر، اسلامبول و سایر نقاط توطّن اختیار می کنند. لکن، «ایرانی الاصل» بودن آنها بدیهی است و شبهه ای در آن وجود ندارد، آنها اسنادی در اختیار دارند که اصل و نسبشان را محقق و معلوم می کند.»^۴

۲. همان.

۱. میرزا تقی خان به حاجی میرزا آقاسی، ۱۶ ربیع الثانی ۱۲۵۹ در سفارت نامه ارزنه الروم.

۴. همان.

۳. سفارت نامه ایران، صورت مجلس ۱۷.

بازتنظیم متن سفارت‌نامه

چنان‌که گفته شد، مجموعه اسناد و مکاتبات دوران سفارت چهارساله انوری افندی در سفارت‌نامه ایران، دارای دو بخش است: صورت مجالس هجده‌گانه، و اسناد. که دومی شامل ۵۹ مورد، شامل رخصت‌نامه، امرنامه، نامه و سند است.^۱

تعداد صورت مجالس، مکاتبات و اسناد در طول چهار سال مذاکرات (۱۲۶۳-۱۲۵۹)					
۱۲۶۳	۱۲۶۲	۱۲۶۱	۱۲۶۰	۱۲۵۹	صورت مجالس، مکاتبات و اسناد
	۱			۲/۱	رخصت‌نامه همایون
	۱			۲	امرنامه صدارت
			۱+۵	۱۳	صورت مجالس تقدیمی
	۱۷	۳	۱۱	۱۴	تحریرات تقدیمی
۱	۱	۱			تحریرات دریافتی
۱	۲	۳			اسناد
۷۹	۲۲	۷	۱۷	۳۱	جمع

مجموعه صورت مجالس و اسناد سفارت‌نامه، به دوروش قابل تدوین و تنظیم است: یکی آوردن تمام صورت مجالس در یک بخش و در بخش دیگر اسناد و مکاتبات. در این روش، صورت مجالس در یک بخش و به صورت یکجا می‌آید، اما روند مذاکرات و سیر مکاتبات به هم می‌ریزد. انوری افندی به همین روش عمل کرده است. به‌جز چند مورد از مکاتباتی که در لابلای صورت مجالس آورده است، مابقی مکاتبات را بدون در نظر گرفتن سیر تاریخی، در بخش دوم سفارت‌نامه آورده است. ما، بعد از تصحیح و پایان ترجمه، متن سفارت‌نامه را از نو بر اساس سیر زمانی بازتنظیم کردیم، تا ضمن رعایت سیر تاریخی، پیوستگی موضوعی مطالب حفظ شود و تصویری دقیق از روند مذاکرات و رویدادهای چهارساله سفارت انوری افندی به

۱. انوری افندی در سفارت‌نامه ایران تنها مکاتبات خود با نظارت جلیله خارجه و صدارت را آورده است، او در طول چهار سال به طور حتم مکاتباتی نیز با مأمورین واسطه و میرزا تقی‌خان داشته که به احتمال قوی باید در آرشیو نخست وزیری استانبول باشد.

۲. منظور، رخصت‌نامه افندی و میرزا تقی‌خان است که هر دو در ابتدای سفارت‌نامه پشت سر هم آمده است.

دست آید.^۱ همه صورت مجالس به صورت دقیق دارای تاریخ روز، ماه و سال به قمری و روز و ماه، به تقویم رومی است.^۲ در مکاتبات، فقط تقویم قمری استفاده شده است. منتها، انوری افندی در ۲۸ مورد به جای ذکر ماه قمری، تنها از حروف اختصاری استفاده کرده است، مثل «ص»، «ب»، «ل»، «س» و...، برخی از حروف مورد استفاده با حروف اختصاری تعریف شده^۳ در تاریخ عثمانی همخوانی ندارد،^۴ برخی هم به دلیل دشواری رسم الخط، خوانا نیست. از آنجا که بدون تشخیص دقیق و درست ماه قمری، امکان تنظیم مکاتبات بر اساس سیر زمانی و تاریخی نبود، با مطالعه دقیق محتوای نامه‌ها، تلاش شد تا ماه دقیق نگارش نامه‌ها به درستی تشخیص داده شود.^۵ در بیشتر موارد، نام ماهی که تشخیص داده شده با حروف اختصاری همخوانی داشت؛ در این چند مورد، با ملاک قرار دادن قرائن و شواهد مطالب و محتوای نامه، ماه نگارش آن را تشخیص داده و داخل [] آورده شد.

بررسی تطبیقی متن صورت مجالس دو سفارت‌نامه

نمایندگان چهار دولت حاضر در کنفرانس، صورت مجالس هجده دور مذاکرات را برای دولت‌های خود فرستاده‌اند. صورت مجالس نمایندگان ایران و عثمانی، تصویری دقیق از روند مذاکرات چهارجانبه، به‌ویژه مواضع، ادعاها، اختلاف‌ها و پیشنهادات دو طرف در اختیار می‌گذارد. همچنین، از خلال اسناد و گزارش‌های نمایندگان دو طرف، می‌توان به مواضع

۱. در حین بازتنظیم متن سفارت‌نامه، در شماره صفحه‌های نسخه خطی تغییری ایجاد نشد. به همین دلیل، شماره صفحه‌های داخل () مرتب نیست.

۲. تقویم رومی که از آن به عنوان «سال مالی» استفاده می‌شد، دو سال از تقویم هجری قمری عقب‌تر است. این تقویم از دوره سلطان عبدالمجید اول به عنوان گاه شمار رسمی اعلام و استفاده از آن فراگیر شد. ماه‌های این تقویم به این ترتیب است: «کانون ثانی، شباط، مارث، نیشان، مایس، حزیران، تموز، آغسطوس، ایلول، تشرین اول، تشرین ثانی، کانون اول». برای آگاهی بیشتر نک: Cantemir (2004).

۳. حروف اختصاری تعریف شده: محرم (م)، صفر (ص)، ربیع‌الاول (را)، ربیع‌الثانی (ر)، جمادی‌الاول (جا)، جمادی‌الثانی (ج)، رجب (ب)، شعبان (ش)، رمضان (ز)، شوال (ل)، ذیقعدہ (ذا)، ذیحجه (ذ).

۴. برای مثال از حرف «س» استفاده کرده که ما احتمال دادیم نقطه‌ها را جا انداخته و منظورش «ش» یعنی شعبان بوده، و یا از «می» استفاده کرده که احتمال دادیم منظورش «م» یعنی محرم بوده است. با این حال چند حرف او اصلاً جزو حروف اختصاری تعریف شده نیست.

۵. دلایل و چگونگی تشخیص ماه نگارش نامه، در پانویس‌ها آمده است.

نمایندگان روس و انگلیس در اثنای مذاکرات پی‌برد. اسناد و صورت مجالس نمایندگان هر چهار دولت، از منظر تاریخ دیپلماسی دارای اهمیت زیادی است. با طرح پرسش، به بررسی تطبیقی می‌پردازیم: نمایندگان دو دولت، در صورت مجالس ارسالی تا چه میزان مواضع یکدیگر را به دولت‌های خود منعکس کرده‌اند؟

نمایندگان ایران و عثمانی با تیت آگاه‌سازی دولت‌های خود از جریان جزئیات مذاکرات و موضوعات مهم مورد گفتگو، نهایت تلاش را کرده‌اند تا متن گفتگوها را به صورت دقیق ثبت و ضبط کنند، به گونه‌ای که نکته مهمی از قلم نیفتد. در واقع، می‌توان با اندکی مسامحه گفت، متن صورت مجلس نماینده هر طرف، منعکس کننده متن صورت مجلس طرف دیگر است. با این حال، نمی‌توان گفت متن و محتوای صورت مجلس هر یک از طرفین، عین صورت مجلس طرف دیگر است. گاه دیده می‌شود تنها خلاصه مطالب و مواضع اصلی طرف مقابل ثبت و ضبط شده است.

جدا از کمیت و حجم صورت مجالس نمایندگان طرفین که از طریق شمارش تعداد کلمات آنها، می‌توان کمیت متن صورت مجلس دو طرف را مقایسه کرد؛^۱ از نظر کیفیت هم می‌توان به مقایسه آنها پرداخت. این مقایسه، نشان می‌دهد هر یک از دو نماینده تلاش زیادی داشته‌اند تا عین مطالب و ادعاهای طرف مقابل را ثبت و ضبط کنند. در این خصوص، نمونه‌های زیادی می‌توان ارائه کرد. برای مثال، طرح موضوع مالکیت سلیمانیه در مجلس پنجم و ششم، از مقایسه گزارش‌های نمایندگان دو دولت می‌توان دریافت که هر یک تلاش داشته‌اند تا حد امکان مواضع، دیدگاه‌ها و ادعاهای طرف مقابل را در گزارش خود منعکس کنند.

نوع و روش دفاع نمایندگان ایران و عثمانی از مواضع و ادعاهای خود، نکته مهم دیگری است که در تحلیل روند مذاکرات باید مورد توجه قرار گیرد. از مجلس پنجم که مسئله مالکیت سلیمانیه مطرح شد، نمایندگان دو طرف سوابق تاریخی و منابع تاریخی را پیش کشیدند. میرزا تقی‌خان در پاسخ افندی که با استناد به تاریخ، درصدد اثبات مالکیت سلیمانیه بود، بر قلمرو تاریخی ایران از آغاز هبوط آدم به بعد تأکید کرد و حد فاصل جیحون تا عراق عرب را ایران‌زمین

دانست. در ادامه مذاکرات، نماینده ایران با استاد به دو اثر مهم جغرافیایی عثمانی به نام جهان‌نما و جغرافیای مختصر به دفاع از قلمرو تاریخی ایران پرداخت. نماینده عثمانی در موضع ضعف قرار گرفت و گفت: این کتاب دارای اشکالات و کاستی‌هایی است. وی در مجلس ششم اظهار داشت: نسخه‌ای از جهان‌نمای کاتب چلبی را در ارزنة الروم یافته و بعد از بررسی به نواقص آن پی برده است.

در مجلس هفتم، افندی سه کتاب تاریخی دستورالانشا، گلشن معارف و تاریخ نعیمارا به عنوان منابع تاریخی معتبر برای اثبات ادعای خود پیش کشید. میرزا تقی‌خان در جواب او گفت: این کتاب‌ها از سوی نویسندگان عثمانی و با نظر به تأمین منافع دولت عثمانی نوشته شده‌اند، حال آنکه من به کتاب جغرافیای کاتب چلبی که معتبرتر است، استاد کرده‌ام؛ زیرا نه نویسنده این کتاب ایرانی است و نه محل طبع آن ایران است.

در مجلس هشتم، افندی از روش «شاهد زنده» برای اثبات ادعاهای خود استفاده کرد. وی برای اثبات تعلق محمّره به عثمانی، شیخ کعب را در جلسه مذاکره حاضر کرد. میرزا تقی‌خان به اقدام او اعتراض کرد و سخنان شیخ را نامعتبر دانست. روش استفاده از شاهد زنده، تنها از سوی نماینده عثمانی صورت گرفت.

هر یک از نمایندگان در جلسات متعدد با روش‌های مختلف، اعم از ارائه اسناد تاریخی، استناد به منابع تاریخی و جغرافیایی، سوابق فرهنگی و قوم‌شناختی مناطق سرحدی و ... تلاش کردند تا ادعاهای ارضی خود را به گونه‌ای مستند اثبات کنند. هر دو نماینده، گاه با استناد به اسناد و شواهد واحد، تفسیری متفاوت ارائه کردند. گاهی منابع استادی هر دو نماینده مشترک و مشابه است، گاهی مستندات آنها متفاوت است. برای مثال، نماینده عثمانی برای اثبات تعلق محمّره به عثمانی از روش «شاهد زنده» استفاده کرد، در حالی که نماینده ایران، این روش را با چند دلیل، نامعتبر دانست و با روش استناد به «مالکیت موجود» به اثبات حاکمیت ایران بر محمّره پرداخت. از توضیح بیشتر می‌گذریم و مهم‌ترین روش‌های استادی دو نماینده را در نمودار زیر می‌آوریم:

نوع استنادات	نماینده ایران (میرزاتقی خان)	نماینده عثمانی (انوری افندی)
اسناد تاریخی	*	*
منابع تاریخی	*	*
منابع جغرافیایی	*	*
منابع مادی: سنگ مزار	*	-
منابع دولت مقابل	*	-
منابع دولت‌های غیرذینفع	-	*
قدمت تاریخی	*	-
شواهد فرهنگی و قوم‌شناختی	*	-
نحوه دریافت مالیات	*	*
شاهد زنده	-	*
قتل و غارت محرمه: به مثابه یک واقعه	*	*
عهدنامه‌های پیشین	*	-
مالکیت موجود	*	*

بررسی تطبیقی مجموعه گفتگوهای نمایندگان ایران و عثمانی در هجده دور مذاکرات کنفرانس نشان می‌دهد نماینده ایران در بیشتر مسائل و موضوعات مورد اختلاف، با شواهد و دلایل مستند و محکم به ردّ ادعاهای نماینده عثمانی پرداخته است. نماینده ایران در مذاکرات نسبت به نماینده عثمانی در چند زمینه از خود برتری نشان داد: از منابع تاریخی و جغرافیایی عثمانی استفاده کرد، به اسناد و فرامین عثمانی استناد کرد، به منابع مادی موجود در مناطق سرحدی ارجاع داد، بر «مالکیت موجود» که از اصول حقوق بین‌الملل است، تأکید کرد؛ مستندات نماینده عثمانی را نقد و از آنها برای اثبات حقایق ایران استفاده کرد.

مقایسه صورت مجالس دو سفارت نامه از حیث کمیت

فهرست صورت مجالس کنفرانس ارزنة الروم

ردیف	صورت مجالس	نمایندگان ایران و عثمانی	روز	تاریخ	ماه	سال	تعداد کلمات صورت مجالس
۱	مجلس اول	انوری افندی	دوشنبه	۱۵	ربیع الثانی	۱۲۵۹	۱۱۳۹
		امیرکبیر	"	"	"	"	۲۳۴۸
۲	مجلس دوم	انوری افندی	جمعه	۱۹	ربیع الثانی	۱۲۵۹	۸۶۵
		امیرکبیر	"	"	"	"	۸۹۶
۳	مجلس سوم	انوری افندی	چهارشنبه	۲۴	ربیع الثانی	۱۲۵۹	۱۵۱۷
		امیرکبیر	"	"	"	"	۲۱۹۷
۴	مجلس چهارم	انوری افندی	چهارشنبه	۱۵	شوال	۱۲۵۹	۲۰۹۸
		امیرکبیر	"	"	"	"	۳۳۸۹
۵	مجلس پنجم	انوری افندی	سه شنبه	۲۱	شوال	۱۲۵۹	۲۴۷۵
		امیرکبیر	"	"	"	"	۳۸۳۰
۶	مجلس ششم	انوری افندی	سه شنبه	۲۸	شوال	۱۲۵۹	۲۱۶۴
		امیرکبیر	"	"	"	"	۳۱۶۵
۷	مجلس هفتم	انوری افندی	پنجشنبه	۱۵	ذیقعه	۱۲۵۹	۱۸۸۷
		امیرکبیر	"	"	"	"	۲۲۳۳
۸	مجلس هشتم	انوری افندی	سه شنبه	۲۰	ذیقعه	۱۲۵۹	۱۶۵۰
		امیرکبیر	"	"	"	"	۲۶۹۱
۹	مجلس نهم	انوری افندی	سه شنبه	۲۷	ذیقعه	۱۲۵۹	۱۴۴۹
		امیرکبیر	"	"	"	"	۳۰۳۶
۱۰	مجلس دهم	انوری افندی	سه شنبه	۴	ذیحجه	۱۲۵۹	۱۵۳۱
		امیرکبیر	"	"	"	"	۲۲۴۱
۱۱	مجلس یازدهم	انوری افندی	پنجشنبه	۱۳	ذیحجه	۱۲۵۹	۱۸۲۵
		امیرکبیر	"	"	"	"	۲۴۵۸
۱۲	مجلس دوازدهم	انوری افندی	چهارشنبه	۱۹	ذیحجه	۱۲۵۹	۱۲۷۸
		امیرکبیر	"	"	"	"	۱۶۲۸

ردیف	صورت مجالس	نمایندگان ایران و عثمانی	روز	تاریخ	ماه	سال	تعداد کلمات صورت مجالس
۱۳	مجلس سیزدهم	انوری افندی	سه‌شنبه	۲۵	ذیحجه	۱۲۵۹	۲۰۵۷
		امیرکبیر	"	"	"	"	۳۳۶۰
۱۴	مجلس چهاردهم	انوری افندی	سه‌شنبه	۳	محرم	۱۲۶۰	۲۷۷۱
		امیرکبیر	"	"	"	"	۳۸۶۹
۱۵	مجلس پانزدهم	انوری افندی	سه‌شنبه	۱۷	محرم	۱۲۶۰	۳۴۲۵
		امیرکبیر	"	"	"	"	۵۹۱۴
۱۶	مجلس شانزدهم	انوری افندی	پنج‌شنبه	۲۵	محرم	۱۲۶۰	۲۳۰۰
		امیرکبیر	چهارشنبه	۲۴	"	"	۳۰۳۵
۱۷	مجلس هفدهم	انوری افندی	چهارشنبه	۲	صفر	۱۲۶۰	۳۴۱۳
		امیرکبیر	"	"	"	"	۵۰۴۷
۱۸	مجلس هجدهم	انوری افندی	یک‌شنبه	۱۲	صفر	۱۲۶۰	۲۲۰۴
		امیرکبیر	[یک‌شنبه]	"	"	"	۲۷۱۷
	ادامه مجلس هجدهم	انوری افندی	یک‌شنبه	۱۲	صفر	۱۲۶۰	۲۸۷۰
		امیرکبیر	[یک‌شنبه]	"	"	"	۳۵۲۵

تعداد کلمات صورت مجالس انوری افندی: ۳۸۹۱۸؛ تعداد کلمات صورت مجالس میرزا تقی‌خان: ۵۴۸۴۹. صورت مجالس امیر ۱۵۹۳۱ کلمه بیشتر از صورت مجالس افندی است.

بررسی روند مذاکرات

با فراهم شدن مقدمات برگزاری کنفرانس ارزنة الروم، نمایندگان دولت‌ها تعیین شدند، امیدها برای آغاز گفتگو و پایان بحران میان دو دولت زنده شد. در چنین شرایطی، ترکان عثمانی باز هم مرتکب فاجعه دیگری شدند. این بار حاکم بغداد، نجیب‌پاشا، با یورش به کربلا، دست به کشتار مردم و غارت شهر زد (۱۱ ذیحجه ۱۲۵۸). جمع زیادی از مردم، از جمله ایرانیان مقیم آن شهر قتل عام شدند. رقم کشتگان را از نه تا بیست و دو هزار نفر نوشته‌اند.^۱ میرزا آقاسی در

۱. برای مشروح اسناد و گزارش‌های تفصیلی درباره قتل عام کربلا نک: گزارش یک کشتار (بررسی مستند حادثه حمله نجیب‌پاشا به کربلا، ۱۸۴۲/۱۲۵۸)، سپهر، ۲، ۱۵۵-۱۵۶؛ جهانگیر میرزا، ۲۶۲؛ اقبال، ۳۵-۳۶؛ آدمیت، ۷۴-۷۶، ناطق، ۱۴۸-۱۴۹، و نیز (Aykun (2013).